

Adamikné Jászó Anna

Az elmeél (acumen), a komikum, a humor és a nevetés (risus)

Hozzászólás egy bonyolult témához

Úgy látom, hogy ez a dolog rendszerbe foglalható tudománnyá nem fejleszhető.

Cicero: *A szónokról* (2, 54, 217–218)

Tudták-e, hogy a nevetésnek is volt istene a régi rómaiaknál, pontosabban Thessalia „páratlanul nagyszerű” városában? Deus Risus! A megtréfált Luciusnak mondják egy ókori regényben: „Annak, amin átestél, s ami miatt oly érzékenyen sopáncodol, nem megcsúfolás volt a célja. Verd ki hát szívedből ezt az egész pillanatnyi elkeseredést s oszlasd el lelked komor hangulatát. Tudniillik az a játék, amelyet városunk a Nevetés áldott istenének tiszteletére évről évre minden fordulón ünnepélyesen rendez, mindig csak valami eredeti ötlettel kap friss színt-illatot. Ez az isten téged, az ötlet szerzőjét és előadóját, innentől minden utadon szerető kegyelmével kísér, és sohasem fogja megengedni, hogy szívedben tanyát verjen a szomorúság, hanem élted fogytáig vidám örömekre deríti majd homlokod” – olvassuk Apuleius regényében, *Az aranyzamárbán* (1963: 92–93).¹

A Nevetés áldott istenének tevékenységére – úgy tűnik – mindig is szükségük volt az embereknek, hiszen elűzi a szomorúságot, gyógyítja a lelket, akár csak derűs mosolyt fakaszt, akár „szívet dagasztó kacagást”, akár fékevesztett ujjongást. A nevetés cél vagy hatás. Cél akkor, ha valamilyen ötlet váltja ki, hatás akkor, amikor csak spontán keletkezik. A kiváltó ok sokféle lehet: szellemesség, komikum, humor, vicc, gúny, szatíra, tréfa, csipkelődés, ugratás stb. Bergsonnak abban igaza van, hogy a nevetés emberi tevékenység (bár ezt már régebben is megjegyezték,

¹ Apuleius regényének ezen részlete bizonyíték arra is, hogy a filozófia és a vallás nem ellenezte a nevetést, vö. „Wenig war bisher von einem Gott die Rede, der für Apuleius einer der wichtigsten ist: dem *deus Risus*. Apuleius hält viel vom Humor. Sein Werk ist geeignet, das nordländische Vorurteil, Philosophie und Religion schlossen Vergnügen aus, zu widerlegen” (Albrecht 1992: 1159). Erre a gondolatra emlékeznünk kell a tanulmány középkori részének olvasásakor.

többen is), talán a hosszasan fejtegetett „komikus mechanizmus”, „az élőlénybe bújtatott gépiesség” elmélete is igaz (Bergson 1968). Freud a vicc technikájának elemzése kapcsán az örömrézetet hangsúlyozza, és élvezetesen fejtegeti az okait (Freud 1982).

Az örömrézet és megnyilvánulása, a nevetés emberi szükséglet, ezért is hihetetlenül nagy a kiváltó okok szakirodalma. Szigetvári Iván *A komikum elmélete* című könyvének (1911) történeti részében 106 szerzőt sorol fel, közöttük 19 magyar; Séra László *A nevetés és a humor pszichológiája* című könyvében (1983) szerzők százait sorakoztatja fel, áttekinti nemcsak a pszichológiai, hanem a filozófiai-esztétikai szakirodalmat is; Szalay Károly *Komikum, szatíra, humor* című összegező könyve (1983) jelentős mértékben kiegészíti a hazai szerzők listáját, és még nem is említettük az utóbbi évtizedek külföldi szakirodalmát és a hazai humorkonferenciák anyagát, benne az új és újabb teóriák ismertetésével.²

Ebben a hatalmas anyagban nagyon nehéz valamiféle rendszert megalkotni, lehetséges, hogy minden idők legnagyobb tréfálkozójának, Cicerónak van igaza. A nehézséget az is okozza, hogy sok az átfedés az érintkező fogalmak között, meghatározásaik függenek a kortól is, s az újabb szakirodalom is különbözőképpen értékeli a régebbi állásfoglalásokat. Nagy vonalakban azonban kirajzolódik valamiféle rendszer.³

A nevetéssel és a humorról kapcsolatos elméleteket Séra László pszichológiai szempontból osztályozza, s a következő csoportokat állapítja meg: fölényelméletek, konfliktuselméletek és „szelep”-elméletek (Séra 1983: 45–61). A fölényelméletek lényege, „hogy a humor forrása saját felsőbbbségi (szuperior) érzéseinkben, illetve a másik személy kisebbségi (inferior) érzéseiben van”. A konfliktuselméletek

² Daczi et al. szerk. 2008; T. Litovkina Anna et al. szerk. 2010; Vargha et al. szerk. 2013; Boda-Ujlaky Judit et al. szerk. 2016. Az első kötetben ismerteti Riszovannij Mihály a nyelvészeti humorkutatás irányzatait (213–219). A *Magyar Művészet* 2015/2. száma teljes egészében a humorról közöl írásokat, élén Szalay Károly összeállítása szerepel *Klasszikusok a humorról* címen (4–14), elmege egészen Kolozsvári Grandpierre Emilieg.

³ Szigetvári megkísérelte a rendszerezést is: „Elméletekben nincs hiány, de ha élőknek, ma is létezőknek csak azokat tekintjük, amelyek hívőkre, követőkre találtak, a többiekkel pedig nem törődünk, a szám már nem jelentékeny, mert ez az öt elmélet marad a kezünkben: 1. *Aristoteles*, 2. *Hobbes*, 3. *Kant*, 4. *A contrast*, 5. *A játék elmélete*. Ezekről egyenkint kell szólni” (1911: 174). Most csak dióhéjban, néhány szóval. 1. Arisztotelész szerint a nevetést valamely hiba idézi elő, amely nem okoz kárt. 2. Hobbes a fölényelmélet megfogalmazója: valamiféle büszkeséget érzünk mások gyöngéit látva. 3. Kant szerint a nevetés olyan indulat, amely a feszült várakozásnak hirtelen semmibe oszlása következtében keletkezik. A csalódott várakozás a lényeges jegye a komikai hatásnak. 4. A kontrasztelmélet a 18. század közepén keletkezett az angoloknál és a németeknél, tulajdonképpen az Arisztotelész-féle hibát kívánták közelebről meghatározni. 5. A játékelmélet is Kantra vezethető vissza, Szigetvári számos követőt sorol fel, de nem tartja a játékelméletet a többivel egyenértékűnek (Szigetvári 1911: 371), persze itt a játékoságra kell gondolnunk.

magukba foglalnak „olyan fogalmakat is, mint a meglepődés, meglepetéskeltés, inkongruitás, kontraszt és hasonlóak”. A szelepelméletekhez „tartoznak mindazok a próbálkozások, amelyek valamiképpen a megkönnyebbülés, felszabadulás, tehermentesítődés, a stresszből való felszabadulás és relaxáció fogalmára építenek”. Ezzel az osztályozással nagyjából egyetérthetünk, ám ezek a csoportok nem válnak el élesen egymástól, s a kis ördögök megbújnak a részletekben. Ezt a három csoportot sorolja fel az amerikai Salvatore Attardo is, csak más sorrendben (1994: 47, *incongruity theories*, *hostility theories*, *release theories*), s ezek különféle kombinációkban a tanulmányok dzsungelében is olvashatók. Valóban áttekinthetetlen dzsungellel állunk szembe, de talán van értelme megkockáztatni három észrevételt, illetőleg kiegészítést.

1. Felhívom a figyelmet a retorikák szellemességgel (*acumen*), komikummal, nevetéssel (*risus*) foglalkozó megállapításaira, mégiscsak tekintélyes szakirodalomról van szó. Az a tapasztalatom ugyanis, hogy a legtöbb szerző megemlíti Platón és Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust, utána kimarad kétezer év, de még a 20. század második felének megújult retorikája is. Felsorolnak jó néhány, nevetéssel és társfogalmaival foglalkozó diszciplínát, de a retorikát nem említik közöttük, így ismertetésem hézagpótló. Azt a tény is hangsúlyozni kell, hogy a retorikák szoros kapcsolatban voltak a műfajelmélettel (van mondanivalójuk tehát a műfajok kutatóinak is), s Pseudo-Longinosztól kezdve, de különösen a reneszánszról pedig erősen összefonódtak a poétikával is.

2. Azt tapasztaltam, hogy a mai szerzők a *humor* esztétikai fogalmát olykor az ókori klasszikusoknak tulajdonítják, holott mint esztétikai fogalom kései, kb. kétszáz éves. Erre a tévedésre feltétlenül fel kell hívni a figyelmet. (A klasszikusok fordításaiban szerepelhet a *humor*, *humoros*, *humortalan* szó, de az eredeti szövegekben mindig más terminus van!) Azt is olvastam, hogy a magyar humorkutatás gyerekcipőben jár. Ezen állítás valótlanágát az adatok fogják igazolni.

3. A nevetés (erősebb és gyengébb árnyalataival) tehát a cél vagy a hatás, előidézői a komikum (a nevetséges), a vicc, a humor, a gúny, a szatíra stb. Itt legalább két probléma van. Az egyik az, hogy sokan egyenlőnek tekintik ezeket a fogalmakat, s felváltva használják őket, pedig sok jelentős szerző különbséget tesz közöttük. A másik probléma, hogy a humor lett a generikus fogalom, s úgy tűnik, hogy az úzus elfogadtatja velünk. Talán a szellemesség jobb generikus fogalom lenne. Nem tenném meg a humort generikus fogalomnak, s nem sorolnám alája a viccet és a többit. Persze ekkor tekintetbe kell venni a humornak azt a sajátos (európai) értelmezését, amely a 19. század folyamán alakult ki, s élt még a 20. század közepe táján is.⁴

⁴ Ezekről a kérdésekről röviden már írtam egy tanulmányom elején: Adamikné Jászó 2017b.

Először kétharmad részben az acumenről lesz szó, utána a humorfogalomról. A téma jellege miatt óhatatlanul sok idézetet kell elhelyeznem a szövegben, így is csak a „jéghegy csúcsa” látszik majd.

A retorikák a szellemességről

A retorikák szerzői tanácsolták a szellemességet, hiszen rokonszenvet ébreszt a hallgatóságban a szónok iránt. A gúnytól és az iróniától viszont óvták a szónokot, mivel a gúny ellenszenvet ébreszthet, az iróniát pedig nem mindig értik, illetőleg félreérthetik az emberek. Általában a három stílusnem, valamint a trópusok és a figurák kapcsán írnak a szellemességről, gyakran a komédia, a vígjáték ismertetésekor. Az *acumen* 'elmeél', *acumina* 'élcek', *argutus* 'elmés', *argutiae* 'elmésségek, briliáns kifejezőmód', *sententia arguta*, *arguta phrasis* 'szellemes mondás', *risus* 'nevetés' fogalmakat használják.⁵

A következő áttekintés erősen vázlatos (de alaposabb az átlagos említéseknél), csak néhány kiemelkedő műre hivatkozom. A „négy nagyot”, Platón, Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust szinte mindenki ismerteti rövidebben-hosszabban. Szerencsére manapság rendelkezésünkre állnak a magyar fordítások, így alaposabban tájékozódhatunk.

⁵ Az *acumen* fogalmát és a kapcsolódó fogalmakat gyakran használják a későbbi, reneszánsz és barokk retorikák. Gyakran olvashatjuk a Marc Fumaroli által szerkesztett *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne 1450–1950* című retorikatörténetben. Az *acumen* a gondolat szellemessége, amelynek sokféle kifejezőeszköze lehet (az *Alakzatlexikon* szócikke csak a szóképekhez és az alakzatokhoz köti, tágabb érvényű eljárásról van szó). Kapcsolódik a *brevitashoz*, azaz a rövideghez, ezért ellentéte a *copiának*, azaz a szóbőségnek. Lényeges az elmésségnek a rövideghez való kapcsolása, Augustinus egyenesen *acumennek* mondja a *brevitast* (435), s azután sokszor felbukkan ez az összekapcsolás Fumaroli retorikatörténetében. A hazai szakirodalomban Csokonainál fordul elő az *acumen*, *acuta*, *argutiae* terminus (Szalay 1983: 243). Csokonai terminushasználata a retorikai vonatlatba illeszkedik, ismerte a retorikát, de ismerte a korabeli kibontakozó esztétikai szakirodalmat is. Szalay Károly kiemeli, hogy Csokonai a kontrasztelméletet kiegészítette a késleltetés és a meglepetés fontosságával (Szalay 1983: 244): „a komikum Csokonai szerint eleven struktúra, a téma, az alkotó és a befogadó személy egymáshoz való viszonya döntő szerepet játszik hatásában”. Ez a megállapítás is a retorika szellemiségét tükrözi.

A klasszikus és a klasszikus alapú retorikák

Gorgiaszt (Kr. e. 480 – ?380) kell felsorolásom elején megemlíteni, hiszen stílusát a szellemesség jellemezte; a gorgiaszi alakzatok a beszéd míves szófűzését, elmésségét szolgálták, mégpedig az *antithesisz* (ellentét), *iszokolon* (tagmondat-egyenlőség), *pariszon* (szóegybecsengés), *homoiooteleuton* (azonos végződés, rím). „Az ilyen beszéd képes eloszlatni a félelmet, képes megszüntetni a bánatot. Kidolgozására nézve közel áll a költészethez: csak annyiban különbözik tőle, hogy nincs metrumba” (Adamik 1998: 23).

Arisztotelész ír Gorgiaszról a *Rétorikában*, de ez már Arisztotelész gondolata is: „Ami a tréfát illeti, mivel olykor hasznos a nyilvános beszédekben, és Gorgiasz – helyesen – azt mondja, hogy az ellenfél komolyságát tréfával kell tönkretenni, tréfálkozását pedig komolysággal, a *Poétikában* kifejtettük, hány fajtája van a nevetésnek; ezeknek egy része illik szabad emberhez, más része nem; ezért azokat kell alkalmazni, melyek a szónokhoz illenek. Az irónia sokkal inkább méltó a szabad emberhez, mint a bohóckodás; mert az előbbi önmaga kedvéért tréfálkozik, az utóbbi mások kedvéért” (1419b). Arisztotelész itt a *Poétikának* az elveszett részére utal, amely a komédiát tárgyalta.

Platón (429–347) *Philéosz* című dialógusában Szókratész és Prótarkhosz a vegyes érzelmekről beszélget, pontosabban a vegyes gyönyörről, közöttük a nevetésről (utána kerítenek sort a vegyítetlenre). A nevetés természetéről ezt mondja Szókratész (Péterfy Jenő fordítása):

Sz. Általában véve valami hiba, vétség, mely nevét a lélek bizonyos tulajdonságától nyeri. A többi vétségtől abban különbözik, hogy épp ellenkező magatartást tanúsít, mint amit a delphoi felirat parancsol.

P. Ismerd meg tenmagadat. Ezt érted, Szókratész?

Sz. Ezt én. Világos, hogy ennek az ellentéte így hangzanék: ne ismerd meg magadat semmiképpen (48a,b,c,d).

Ez tudatlanság, mely háromféle: az emberek vagy gazdagabbnak, vagy nagyobbak, szebbnek, vagy erényesebbnek hiszik magukat, mint amilyenek a valóságban. Ezek az emberek vagy hatalmasak, ekkor félelmetesek, vagy gyengék, ekkor nevetésgesek. Ha ellenségeink bajának örülünk, abban nincs sem igazságtalanság, sem irigység; ha viszont barátainkon nevetünk, azt irigységből tesszük. „E beszélgetésünkben tehát kitűnik, hogy barátaink hőbortjain nevetve a gyönyört irigységgel vegyítjük, azaz fájdalommal a gyönyört. Mert már előbb megegyeztünk abban, hogy az irigység a lélek fájdalma, a nevetés pedig gyönyör, s hogy ebben az esetben mind a kettő együtt támad lelkünkben” (50a).

A nevetés tehát gyönyör, de összetett érzelem. Szigetvári (1911) szerint Platón leszűkíti a komikumot a jellemkomikumra. „Ellenben az a tétéle, mellyel a félelmet kizárja a nevetséges köréből, örök időkre érvényes, megdönthetetlen törvénye az esztétikának.” Hivatkozhatunk például Bergsonra, a nevetést ugyanis elhatárolja a megrázó érzelmektől: „Nincs nagyobb ellensége a nevetésnek, mint egy erős érzelem” (1968: 37). Platóné a legelső komikumelmélet (Szigetvári 1911: 6–8). Szerinte a német esztéták gondolatai a komikum vegyes érzelméről nem Platónon alapszanak, mert nem hivatkoznak rá (hihetünk Szigetvárinak, mert történeti ismertetése alaposnak tűnik).

Arisztotelész (384–322) *Rétorikájában* (Adamik Tamás fordítása) keveset ír a szellemességről, pedig sokat foglalkozik az érzelmekkel. Az a néhány sor azonban fontos, amelyekben arról ír, hogy a szabad emberhez inkább az irónia illik, s nem a bohóckodás. A fiatalok jellemével kapcsolatban is ír a nevetésről: „Szeretnek nevetni, ezért tréfálkozók is. A tréfálkozás ugyanis olyan féktelenség, melyet a műveltség tart kordában” (1389b). Elhatárolódik tehát, mint a későbbi római rétorok, a durva röhögéstől.

A *Nikomakhoszi etikában* (fordította Szabó Miklós) a szellemes beszédnek a társas életben való illő gyakorlásáról van szó:

Minthogy pedig az életben pihenés, s ebben tréfával összekötött szórakozás is van, ebben az értelemben is szólhatunk a társas érintkezés illő formájáról, ti. arról, hogy mit és hogyan kell beszélnünk, illetőleg meghallgatnunk. De különbség van abban, hogy ily alkalmakkor beszélünk-e, vagy csak másokat hallgatunk. Természetes, hogy e tekintetben is lehet szó a közép túllépéséről, s másfelől hiányosságról. Aki az élcelődést túlságba viszi, az *bohóckodó* és *otromba*, mert mindenáron viccelődni akar, s inkább az a célja, hogy másokat megnevettessen, semhogy valami ízléses tréfát mondjon, és meg ne bántsa azt, akiből tréfát űz; aki viszont maga sem mond soha tréfás dolgot, sőt azt is rossz néven veszi, ha más mond ilyet, az *bárdolatlan* és *rideg*; aki ellenben megfelelő formában élcelődik, azt *szellemesnek*, fordulatossá beszédűnek tartjuk. Az élcelődést ti. az emberi jellem mozgásának foghatjuk fel, s valamint a testet mozdulataiból ítéljük meg, akképp a jellemet is. Minthogy a tréfálkozás általánosan elterjedt tulajdonság, s a legtöbb ember a kelleténél jobban örül az élcelődésnek és a más gúnyolásának, ezért a bohóckodó embert is szellemesnek szokták mondani, mert mulatságosnak tartják; márpedig, hogy különbség, és pedig nagy különbség van köztük, azt a mondottak elárulják. A két véglet közé eső lelki alkat jellemző tulajdonsága a tapintatosság is [...] Pedig a lelki felüdülés és a tréfa nagyon is szükséges az ember életében” (1128a).

Poétikája (Sarkady János fordítása) elején definiálja a nevetségest: „A komédia, mint mondottuk, a hitványabbak utánzása, nem a rosszóságé a maga egészében, hanem a csúfságé, amelyhez hozzátartozik a nevetséges is. *A nevetséges ugyanis valami hiba, vagyis fájdalmat és így kárt nem okozó csúfság*, amilyen – rögtöni példával élve – a komikus álarc: rút és torz valami, de nem okoz fájdalmat” (49a vége, ezt a tételt csaknem mindenki idézi). A *Poétika* hiányosan maradt ránk, a komédia tárgyalása ugyanis elveszett (a még meglévő komédia olvasása a konfliktus okozója Umberto Eco regényében, *A rózsza nevében*). Arisztotelész ezen megállapítását mindenki idézi, sőt „a kárt nem okozó hiba” az egyik, ha nem a legfontosabb elméleti alap a nevetséges meghatározásában.

Arisztotelész neve alatt azonban fennmaradtak töredékek, bennük a szójáték és a tárgyi komikum osztályozása. A fennmaradt kéziratot a párizsi Nemzeti Könyvtár őrzi *Tractatus Coislinianus* néven, ugyanis Pierre Séguier de Coislinnek, az akkori kancellárnak küldte el 1643-ban a kéziratot Athanasius Rhétor (ez nem az ariánusokkal küzdő 4. századi Nagy Athanasius). A töredéket a klasszikus-filológus J. A. Cramer adta ki 1839-ben, ezt a kiadást ismerteti Szigetvári (1911: 10). A szójáték többféleképpen jöhet létre: 1. egy szónak többféle értelme van, 2. több szónak ugyanaz az értelme, 3. a szó tautologikus ismétlése hangzás és értelem szerint, 4. a szavak meghosszabbítása vagy megrövidítése, 5. a szavak kicsinyítése, 6. eltérés a közönséges nyelvtől, mind a szó alakjában, mind a szóválasztásban, 7. szinonimák felcserélése. A tárgyi komikumnak nyolc fajtája van: 1. átöltözés jobbnak vagy rosszabbnak, 2. csalás (akár az egész darabon végighúzódnó intrika, akár rövid megcsalása az okosnak vagy az ostoba ugratása), 3. lehetetlenség, 4. a lehetséges célt alkalmatlan eszközzel próbálják elérni, 5. a váratlan, mely különösen a katasztrófára terjed ki, 6. valakit testmozgásokkal, gesztusokkal tesznek komikus alakká, 7. komikus cselekmény, pl. ha valakinek hatalma van a legnagyobbat választani, s a legkisebbet választja, 8. össze nem függő, következtelen beszéd. Szigetvári szerint ez a komikum első osztályozása, ezért idézi teljes terjedelmében. A lényeg, hogy már a kezdetektől létezik a nyelvi és a tárgyi komikumra való bontás. (A *Tractatus*nak több kiadása van, nagy szakirodalma, erről tájékoztat Attardo [1994: 23–25], de tartalmát alaposabban közli Szigetvári, ezért ezt követtem.)

Minden bizonnyal használta Umberto Eco az Arisztotelésznek tulajdonított töredéket az elégett Komédia részleges rekonstrukciójának a végén: „Kifejtjük továbbá, hogy a beszéddel való mulattatáshoz ellenben a különböző jelentésű, de hasonló és hasonló jelentésű, de különböző szavak összekeverése, a fecsegés és az ismétlés, a szójátékok, a kicsinyítések, a hibás kiejtés és a barbarizmusok szolgálnak eszközül...” (Eco 1988: 545).

Még egy fontos tényezőre kell felhívni a figyelmet, mégpedig arra, hogy már Arisztotelész *Rétorikájában* megfigyelhetők a műfajelmélet csírái. Három beszéd-faj-tát különböztet meg, mégpedig *a hallgatóság igénye alapján*: „A rétorikának szám

szerint három válfaja van, mert a hallgatóság is háromféle. A beszéd három dologból áll össze: a beszélőből, amiről beszél és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra. A hallgató szükségszerűen közönség vagy ítélő, mégpedig vagy az elmúlt események megítélője, vagy az eljövendőké. Az eljövendő események megítélője például a népgyűlés tagja, az elmúltaké a bíró, [a szónoki képességé az egyszerű közönség]. Következésképpen szükségszerűen három válfaja van a szónoki beszédnek: tanácsadó, törvényszéki és bemutató” (1358b). Lényeges tehát,

hogyan *Arisztotelész a hallgatóság alapján határozza meg a beszédalfajokat (műfajokat)*.

Cornificius, a Kr. e. 80 táján keletkezett *Rhetorica ad Herennium* (Adamik Tamás fordítása) tankönyv szerzője nem ír a nevetésről. Viszont ez a négy könyvből álló retorika elsőként írja le a három stílusnemet, mégpedig negyedik, az *elocutió*ról szóló könyvében. A három stílusnem: a fennkölt, a közepes és az egyszerű, amely leereszkedik az igényes köznyelvig. Ugyancsak a negyedik könyvben ír az alakzatokról és a szóképekről. A későbbi retorikák – ha nem írnak külön róla – az egyszerű stílushoz és/vagy az alakzatokhoz és a szóképekhez kapcsolják a szellemességet.

A beszédretek ismertetésekor érdekesen tárgyalja a *narratiót*, vagyis az elbeszélést. Három fajta elbeszélést különböztet meg, a harmadik fajta események és személyek körül forog. Számunkra az utóbbi érdekes: „Az elbeszélés azon válfaja, mely személyek körül forog, legyen fordulatossá, legyenek benne különböző jellemek; komolyság és könnyedség; remény és félelem, gyanú és vágy, tettetés, szánalom; legyen meg benne a valóság sokrétűsége és a szerencse forgandósága, a váratlan kellemetlenség és hirtelen öröm, az események szerencsés kimenetele” (1, 8, 12). Ez a részlet érdekes műfajelméleti megjegyzésnek tekinthető, ugyanis „Cornificius felfigyelt a saját korában terjedni kezdő új műfajra, a regényre, s az ebben szereplő személyek változatos sorsáról, kalandjairól vont el azt az elbeszéléstípust, amelyet *in personis*, azaz személyekről szólnak nevezett el” (Adamik 2004: 50). Lausberg a lélektani regénnyel hozta kapcsolatba ezt a részletet (Lausberg 1960: 166, 561).

Hosszan értekeznek a nevetésről a két óriás: Cicero röviden az *Orator* és hosszan a *De oratore* című művében (2, 54–71), továbbá Quintilianus *Szónoklattan*a hatodik könyve harmadik fejezetében.

Cicero *De oratore* (*A szónokról*) című műve (Kr. e. 54) – platóni mintára – dialógus, három könyvből áll. A másodikban, a hallgatóság érzelmi motiválása kapcsán esik szó a nevetéséről (Polgár Anikó és Csehy Zoltán fordítása). Az elmésségről szóló társalgás elején Antonius arról panaszkodik, hogy nem lehet a szellemességet meghatározni (ebben számos későbbi követőre talál): „Kellemes és gyakorta hatványozottan hasznos a tréfa vagy az anekdota, s noha minden más az elmélet segítségével elsajátítható, ez a terület kizárólag tehetség kérdése, és nincsenek rá vonatkozó szabályok” (2, 54, 216). Caesar válaszában azt fejtegeti, hogy tréfálkozni könnyebb, mint a tréfálkozásról írni: „amikor a szerzők a módszert elméleti síkra próbálták terelni, rettentő sótlannak tűntek, és semmi sem

volt humorosabb, mint épp az ő humortalanságuk. Úgy látom, hogy ez a dolog rendszerbe foglalható tudománnyá nem fejleszthető” (2, 54, 217–218). Szerinte a humornak kétféle típusa van: „az egyik a beszéd egészét áthatja, a másik rövid egységekre korlátozódik, az egyiket a régiek tréfálkozásnak, a másikat elmésségnek nevezték” (2, 54, 218). Ezután példákat mond a tréfálkozásra és az elmésségre. Egyetért Antoniusszal abban, hogy a tréfálkozás gyakran hasznos a szónok számára, és semmilyen tudomány nem képes azt megtanítani.

Ezután Caesar öt kérdést fogalmaz meg a nevetéséről, ezek: Mi a nevetés?; Honnan ered?; Illő-e a szónokhoz, hogy nevetésre ingereljen?; Milyen mértékben?; Milyen típusait ismerjük a nevetésnek? (2, 58, 235). Az elsőre nem tudják a választ, sőt „azok sem tudják, akik azt ígérik”. „A nevetés táptalaja és birodalma – és ez már a második kérdés – bizonyos lelki deformációkon és testi formátlanságokon alapszik. Nevetni ugyanis kizárólag vagy legalábbis a legkiadósabban azokon a dolgokon lehet, melyek valamiféle csúfságra mutatnak vagy utalnak, ám korántsem csúf módon” (2, 58, 236). A harmadik kérdésre igenlő a válasz, hiszen a jókedv rokonszenvet ébreszt, sőt „csodálatot kelt az elmeél”. A negyedik kérdés nagy körülményt igényel: „Az önmérséklet az első elv, melyet a tréfálkozásnál érvényesítenünk kell. A legkönnyebb tréfálkozni azokkal a dolgokkal, melyek nem méltók sem a túl heves gyűlöletre, sem az erőteljes részvételre. A nevetésség összes alapanyaga tehát azokban a hibákban keresendő, melyek előfordulnak az ember hétköznapi életében – leszámítva a közkedvelteket, a nyomorúságos sorsúakat és azokat, akikről úgy tartják, hogy bűneik miatt akasztófára valók” (2, 58, 238). Arra mindenképpen ügyelni kell, nehogy a szellemeskedés bohóctréfává vagy ripacszkodássá váljon.

A nevetés típusai hosszabb kifejtést igényelnek. „Kétfajta tréfa létezik: az egyik a helyzetből, a másik a szavakból adódik” (2, 58, 239). A helyzetből adódik a tréfás elbeszélés és az utánzás. Megjegyzi, hogy nem kell mindenáron tréfálkozni, csak ha alkalom adódik, s lényeges az időzítés. Kizár négy lehetőséget: a szónok szempontjából mellékes a bohóc vicces tréfálkozása vagy az olyan típusok, mint a morgós öregember, a szentfazék, a gyanakvó, a fennhéjázó, a tökkelütött, tehát ahol „a komikum forrása maga a jellem” (2, 62, 251). Elveti még az utánzást és az obszcenitást is. A szónok számára marad a szavak számtalan sok lehetősége. Ezután a szavakból adódó tréfálkozás részletes, sok példával illusztrált kifejtése következik, témái: a kétértelműségek; az elvárásokkal szembeszegülő tréfák; a szójátékok; versek és közmondások; a szószerintiség; az allegória, a metafora és az ironia; különc poénok; célozgatások; a váratlan csattanók. Ezek gyűjtőfogalmak, alattuk sok lehetőség van kifejtve, sok tanulságos megjegyzéssel fűszerezve.⁶

⁶ A dialógus Kr. e. 91-ben játszódik, a benne szereplő Marcus Antonius a későbbi triumvir nagyapja, Caesar pedig korának legszellemesebb embere – ezért beszél ő a szellemességről –, a híres Iulius Caesar nagybátyja.

Az *Orator*ban (K. e. 46; Kárpáty Csilla fordítása, átdolgozta Mezei Mónika) hosszasan értekezik Cicero a három stílusnemről, s az egyszerű stílus kapcsán ír a szellemességről: „Az ilyen stílusú beszédet tréfálkozással is fűszerezheti a szónok, s ez rendkívül értékes lehetőség az előadó számára. Két fajtája van ennek: egyik a finom élcélődés, másik a gúnyolódás. Mindkettővel élhet; csakhogy az egyiket akkor alkalmazza, ha valamit közvetlen kedvességgel akar elbeszélni, a másikat akkor, ha gúny céltáblájává, nevetség tárgyává akar tenni valakit. Az utóbbinak több fajtája is van; de most más tárgyra térünk” (26, 87). Ezután egy sor figyelmeztetés következik. (A gúny több fajtáját részletezik a későbbi retorikák, ezeket alább, Pécselinél ismertetem.)

Mindenképpen meg kell említenünk a *Brutus* című dialógust (Kr. e. 46; Krupp József fordítása), amely retorikatörténeti és műfaj történeti szempontból is érdekes.

Quintilianus *Szónoklattan*a (Kr. u. 94–95 körül) nemcsak az ókori retorikai ismeret összegezése, hanem a nevelési elvek, a grammatika, az irodalomtörténet, a műfajelmélet áttekintése is. A nevetéssel a hatodik könyv harmadik fejezete foglalkozik (Adamik Tamás fordítása), az érzelmek kiváltásával kapcsolatban. Először általában ír a nevetésről, majd a nevetetés eljárásairól.

Elismeri, hogy a nevetésnek óriási ereje van, melynek nem lehet ellenállni, de azt nehéz megmondani, hogy honnan ered: „És úgy vélem, senki sem tisztázta megfelelően – bár sokan próbálkoztak vele –, hogy honnan ered a nevetés, melyet nemcsak tettek és szavak, hanem néha még bizonyos mozdulatok is kirobanthatnak. Azonkívül nem is csak egy ok szokott nevetést kiváltani, hiszen nemcsak a szellemes humorú mondásokon, illetve tetteken nevetnek, hanem azokon is, melyek ostobaságot, haragot és gyávaságot tükröznek. Azért is bizonytalan ennek a kérdésnek a magyarázata, mert a nevetéstől nem áll messze a kinevetés” (6, 3, 7). A szellemességet nem lehet példákon gyakorolni, s nincsenek tanítói sem; a szónoki szellemesség ritka, de lehetne próbabeszédekben gyakorolni.

Ezután magyarázza a nevetés árnyalataival kapcsolatos fogalmakat: *urbanitas*, *venustum*, *salsum*, *facetum*, *iocus*, *dicacitas*. Jól foglalja őket össze a *Retorikai lexikon*: „Az *urbanitas* az a beszédmód, amely Róma városának sajátos, a szóhasználatban és a hanghordozásban megnyilvánuló ízlését és »hallgatag« műveltségét helyezi előtérbe; ellentéte végeredményben a vidékiesség (6, 3, 17). A *venustum* az, amit kellemesen és szeretetreméltóan juttatnak kifejezésre. A *salsum* önmagában a szellemességre vonatkozik: *salsum* mindaz, ami a sótlanság ellentéte, a beszédnek mintegy természetes fűszere (6, 3, 18–19). A *facetum* a kulcsin és a kifinomult választékosság elnevezése (6, 3, 20). *Iocus* minden olyan dolog, ami a komolyságnak az ellentéte (ebbe az is beletartozik, ha tréfából színlelünk, ijesztünk meg valakit, vagy teszünk ígéretet). A *dicacitas* a 'beszélni' igéből származik, azt a beszédet jelenti, amellyel másokat csipkedve keltünk nevetést (6, 3, 21).”

A nevetséges (görögül a nevetségesről *peri geloiu*) a dolgokban és a szavakban rejlik (mint a beszéd egésze: *res* és *verbum*), alkalmazása legalább háromféle: „mert

vagy másokból, vagy magunkból, vagy pedig semleges körülményekből merítjük a nevetető dolgokat” (6, 3, 23). „Továbbá, a tréfás dolgokat vagy tesszük, vagy mondjuk” (6, 3, 25). A cselekedetekhez veszi a kacagtató arckifejezéseket és mozdulatokat, a szemek játékát és a mimikát. A szóban előadott tréfa pajzán és vidám lehet, a körülményektől függően. Szándékosan sértegetni soha nem szabad, az obszcenitást is kerülni kell. Ennek a fejezetnek a lezárása máig érvényes: „A következő tanács pedig nemcsak a szónokra, de minden emberre vonatkozik: azt, akit veszélyes lenne megsérteni, csak úgy csipkedjük, hogy ne származzék belőle súlyos ellenségeskedés, vagy számunkra megalázó elégtétel. Helytelen a beszéd, ha sokakra érvényes, azaz ha általa egész népeket és társadalmi rendeket támadunk, vagy sokak életkörülményeit és törekvéseit vesszük célba. Mindazt, amit derék ember mond, mondja tisztessége és tisztelete megőrzésével, hiszen túlságosan drága a nevetés, ha a becsület az ára” (6, 3, 34–35).

A nevetetés eljárásai hosszú fejezet, sok lehetősége van, hiszen nehéz megmondani, hogy mi kelt nevetést, és honnan lehet hozzá anyagot meríteni. A nevetés forrásai lehetnek: ellenfelünk külső és belső tulajdonságai, mesék és anekdoták (hangsúlyozza a rövideget, mert hatékonyabb és találób), kétértelmű mondások, ellentétes jelentésű szavak, rébuszok, szójátékok, nevek, a dolgok tulajdonságai: itt a hasonlóságnak van nagy szerepe „főleg akkor, ha valami alsóbbrendű vagy jelentéktelenebb dologra utalunk általuk. [...] De e hasonlatosságot nemcsak emberekről veszik, hanem állatokról is. [...] A hasonlóságot tárgyakról is származtathatjuk” (6, 3, 57–58). Továbbá nevetetnek a szóviccek, a trópusok, a gondolatalkozatok, „az érvelés valamennyi forrása szintén alkalmat ad a tréfás megjegyzésekre” (6, 3, 66). A cáfolásban és a visszavágásban hatásos a színlelés és az eltitkolás, az irónia, a szelíd tréfa, a megfelelően idézett verssorok. „Részint átvettem, részint magam tártam föl azokat a gyakran előforduló formákat, melyekből a humor származik. De újra ki kell jelentenem: mind a tréfálkozásnak, mind a komoly beszédnek végtelen számú válfaja van, mert függ a személytől, a helytől, az időtől és általában a véletlentől, mely igen változatos” (6, 3, 101). (A „melyekből a humor származik” szerkezet latinul: *Ex quibus ridicula ducerentur*, tehát a *ridicula* ’nevetséges’ szerepel az eredetiben! A latin *umor/humor* jelentése ’folyadék, nedvesség’ volt!) Meg kell említenünk, hogy a *Szónoklattanban* olvasható egy irodalomtörténeti fejezet: a tizedik könyvben a gondolatok és a szavak bőségének megszerzésére az olvasást ajánlja, s csatolja a görög és a római irodalom kritikai áttekintését, elsősorban a stílusra összpontosítva, de mindig kitérve az adott műfajra is. Ez után az alapozás után gyakorlati kérdésekre tér át, ezek: az utánpótlásról, hogyan írjunk, hogyan javítsunk, az írásbeli gyakorlatok fajtái, a gondolkodás, a rögtönzési készség megszerzése és megőrzése.

Pseudo-Longinosz. A klasszikus retorikák lezárásaként meg szoktunk emlékezni Pseudo-Longinosz *A fenségről* című művéről (Kr. u. 1. század, Tiberius

császár kora; Nagy Ferenc fordítása), amely a fennkölt stílusnemről szól, a világirodalom első stilisztikája. Műve elején említi, hogy a dagályosság nevetségesebe csap át (III, I, 15). A nagyítás kapcsán írja: „Tény ugyanis – és ezt nem győzőm hangsúlyozni –, hogy minden merész kifejezést old, és csodaszér gyanánt enyhít az önkívület határán mozgó, igazi szenvedély. Ezért a komikus nagyítás is, akárha a hihetőség határán kívül esik, meggyőz a nevetségessége révén. Példa: *Szántója volt kisebb földdel, mint egy levél*. Hiszen a nevetés is szenvedélyesség – a gyönyörben” (XXVIII, 5, 40).

A klasszikus retorikák tanításai megőrződtek az évszázadok retorikáiban, s ma is élnek az európai fogalmazástanítási módszertanokban, az amerikai esszéírási tanácsokban, a politikai, az ünnepi és az egyházi beszédek megformálásában, akkor is, ha nem is tudunk róluk. S tovább él a nevetés, a Risus Deus kultusza is.

Az ókor után

Jókai Mór 1860-ban *A magyar néphumorról* tartott akadémiai székfoglalójában érdekes megállapítást fogalmaz meg: „A keresztyénség diadalával egy időre el kellett hallgatni a néphumornak. Olyan idők következtek, amidőn erős hit, látnoki buzgalom, szent önfeláldozás voltak a világot fenntartó erények; s ezek ellenében nem volt helye semmi kétkedésnek, gúnynak, a szatírának meg kelle némulni, az ég volt megnyílva, abba kelle nézni, emberi hibákat nem láthatott a szem” (Jókai 1995: 6). Általában igaza van, ám nem hinném, hogy a néphumor elhallgatott; lehet, hogy visszafogottabb lett egy időre, vagy elrejtőzött, de létezett; az egyház megtúrta a farsangi és egyéb népünnepeket, de nem kultiválta a nevetést. A nevetés kedveléséről tanúskodik Umberto Eco regényében Vilmos mester famulusa, amikor a *Coena Cyprianiról*, a középkor (az 5. és a 8. század között keletkezett) legnépszerűbb szatirikus írásáról beszél, illetőleg erről álmodik. Ismeretes, hogy *A rózsza neve* cselekménye Arisztotelész *Poétikájának* még meglévő második, a komédiáról szóló része körül szerveződik. Sok szó esik a könyvben a nevetésről: ha már a Filozófus egy egész könyvet szentelt neki, fontosnak kell lennie, hiszen az élcek és a szójátékok hozzásegítenek az igazság jobb megértéséhez. A nevetés az ember sajátja, annak a jele, hogy értelmes lény – mondja Vilmos. A fanatikus Jorgéval való végső vita során rekonstruálja a *Poétika* komédiáról szóló részének a tartalmát: „A komédia a *komai*-ban, vagyis a falvakban születik, ahol is a parasztok egy-egy lakoma után vidám ünnepeket csapnak. Nem hírességekről és hatalmaságokról, hanem alantas és nevetségés, de sohasem gonosz emberekről szól, és a szereplők a végén nem halnak meg. Azzal kelt nevetségés hatást, hogy megmutatja e közönséges emberek hibáit és bűneit. Arisztotelész itt a nevetésre való késztetést jótékony erőnek tartja, mely segíthet a megismerésben, amikor is találós kérdé-

sekkel vagy váratlan metaforákkal keltve meglepetést, elferdíti ugyan a dolgokat, mintha csak hazudnék, ám valójában kényszerít bennünket, hogy figyeljünk csak oda jobban, és azt mondatja velünk: lám-lám, hát így állnak a dolgok, s én nem is tudtam” (549). Regényt nem szokás tudományos bizonyítékként felhasználni, de Umberto Eco művével kivételt tehetünk, nem is kell magyarázni, miért.⁷

A korszak retorikai azonban nemigen írtak a szellemességről, hiszen a templomi hallgatóságot nem megnevetetni, hanem cselekvésre buzdítani kívánták. Szent Ágoston az ókor és a középkor határán *A keresztény tanításról* című művének negyedik, retorikai könyvében ragyogóan ír a három stílusnemről, de a nevetésről nem ejt szót. Nem ír a nevetésről az „érett” skolasztika képviselője, a *Metalogicon* szerzője, Johannes Saresberiensis sem (12. század, fordította: Adamik Tamás), pedig értekezik az ékesszólásról, a szó és az értelem hatalmáról. Jól tükrözi az általános vélekedést egy későbbi korból vett példa: Carolus Regius *Orator christianus* (1612) című retorikájában azt tanácsolta, hogy a bohóckodást mindenkinek kerülnie kell, „méltatlan dolog keresztény emberhez a viccelődés” (Bitskey 2003: 172). Rendkívüli lehet, hogy Aquinói Szent Tamás (13. század közepe) „a nevetésben a lélek pihentetését értékelte. Hasonlata szerint, mint valami felhúzott íj, ha elpendül, úgy pihen meg a lélek a nevetésben” (idézi Szalay 1983: 65).

A későbbi századokban is fontosnak tartották a retorikák szerzői a nevetést; de olyan részletességgel nemigen írtak a nevetésről és a szellemességről, mint Cicero és Quintilianus. Kivételt talán Baldassare Castiglione képez.

Baldassare Castiglione *Az udvari ember* (1528) című, négy könyvből álló retorikája Cicero *De oratore* című művét követi: gondolatait is, formáját is, vagyis dialógus (fordította Vigh Éva). Második könyvének háromnegyed részét a szellemesség kifejezőeszközeinek szenteli. A fesztelen könnyedség (*sprezzatura*) erényéről van szó,

⁷ A komikum fogalmáról. Arany János írja *En philosophe* című versének a végén: *Nem marad Kómosz velem, / Csak a szende múzsák, / Csak a humor-nélküli / Puszta nyomorúság.* De mi is a Kómosz? 1. Dór ünnep, amelyen Dionüszosz tiszteletére énekeltek és táncoltak. 2. Tágabb értelemben énekléssel és táncsal egybekötött hellén ünnep. 3. Ünnepi lakoma. 4. Kómosz az öröm és a gyönyörűség istene. A *komé* 'vár, falu' szóból ered, ahogy Eco is írja. Falusi tréfálkozások adták az alapot az elnevezéshez, olyanok lehettek, mint a néprajzból jól ismert falucsúfolók, népi ünnepek. A görög *kómódia* összetett szó: *kómosz* 'mulatozók vidám menete Dionüszosz ünnepén' + *ódé* 'ének' (→latin *comoedia*). A görög *kómikosz* átvétele a latin *comicus, comica, comicum*, eredeti jelentése 'falusi', áttételes jelentése 'nevetséges'. A latinból ment át a szó az európai nyelvekbe. A *kómódia*→*komédia* eredetileg komikus dal, gúnydal, később lett a jelentése drámai műfaj, vígjáték.

Szvorényi írja a vígjátékról: „A vígjáték (*comoedia*) a régi görögöknél veszi eredetét, s kezdetben nem más volt, mint egyes ismeretes személyek nyilvános kigúnyolása. Ez később letiltatván, ismét valódi személyeket, de már álnév alatt gúnyolt; míg végül az emberi hibák s gyöngeségek lettek a vígjáték tárgyává” (1858: 186). Erről írja Bergson, hogy a vígjáték hősei típusok (1968: 137), s ezt a címek is jelzik: *A fősvény, Az embergúnylóló, A botcsinálta doktor*, s ne csak Molière-től idézzünk: *Zsugori uram* (Csokonai).

melyet nem szabad túlzásba vinni, mert modorossá válik, s ezáltal visszatetszést kelt (2, 36). A társalgás résztvevői is úgy vélik, mint a klasszikusok, hogy a szellemesség nem tanítható: „az élcek és a szellemes mondások inkább a természettől eredő adomány és kegy, mintsem elsajátítható művészet, bár van olyan vidék, amelynek szülőttei hajlamosabbak erre a többinél, mint például a toszkánok, akik tényleg rendkívül szellemesek” (2, 42). A nevetés kiváltó okát – Arisztotelész nyomán – valamiféle hibában látják: „A hely, vagyis a forrás, ahonnan a nevetésre ingerlő dolgok származnak, egy bizonyos deformáltságban keresendő, mivel csak azon nevetünk, ami aránytalan és szinte oda nem való, jóllehet valóban odavaló. Nem tudom másként meghatározni, de ha jól belegondolnak, meg fogják látni, hogy szinte mindig olyasmin nevetünk, ami nem illik, bár mégsem rossz” (2, 46). Három fajtája van a szellemességnek: a kellemes és tetszetős elbeszélés, a csattanós és elmés mondás és a tréfa: „ebben hosszú elbeszélések és rövid csattanók egyaránt lehetnek, sőt még valamiféle színjáték is belefér” (2, 48). Több példát mondanak a kellemes és tetszetős elbeszélésre. A csattanós és elmés mondások sokfélék lehetnek, „csattanójuk vagy szellemességük egyetlen szótól vagy mondatától függ” (2, 57): ilyenek a szavak kétértelműségéből születők, a szójátékok, a személynevekkel és köznevekkel való játék, ha a megszokottól eltérő jelentéssel mondanak ki egy szót, az ellentétes értelmű szavak, a megfelelően elhelyezett metaforák, hasonlatok, mondások (fontos, hogy a szellemes mondás ne legyen istenkáromló), a *dissimulatio* (vagyis az ember kimond valamit, és közben más ért alatta), az ironia. „Nagyon szép még az is, amikor az ember ugyanazokkal a csípős szavakkal illeti a másikat, amilyenekkel őt magát bántották meg” (2, 76), elmés a rejtett komikum, továbbá amikor tréfásan magyarázunk vagy adunk elő; az ellentétes dolgokon is lehet nevetni. „Azon is gyakran nevetünk, amikor valaki elfogadja egy másik ember érveit, de aztán bebizonyítja, hogy másképpen értelmezi azokat” (2, 80). Összegezésnek tekinthetjük a következő tanácsot: „Az udvari embert akkor lehet szellemesnek nevezni, ha amikor tréfálkozik, és szellemes mondásokkal él, figyelembe veszi az időt, az embereket, saját rangját, és arra is ügyel, hogy ne tegye ezt túl gyakran (mert unalmas, ha egész nap, mindenféle beszélgetés során és céltalanul mindig csak élcelődik). Óvakodjon attól, hogy ne legyen túlságosan keserű és marón gúnyos, hogy rosszindulatúnak tartsák [...]” (2, 83), ne sértegetsen sem befolyásos embereket, sem szerencsétleneket. Ezek a tanácsok is olvashatók a klasszikusok műveiben, különösen a *De Oratoréban*. Végezetül a tettekben megnyilvánuló és a mozgásbeli lehetőségeket sorolják: gesztusokat, arckifejezéseket stb.⁸

⁸ A fordító, Vigh Éva az utószóban hangsúlyozza, hogy a Castiglione által fejtegetett szabályok minden élethelyzetre alkalmazhatók, modellértékűek, s a retorikai-etikai hagyományt folytatják,

A továbbiakban egy katolikus és egy protestáns retorikát említek meg, a külföldi retorikákat használták itthon is, a hazai retorikát pedig feltehetően használták német földön is.

Cyprianus Soarius (1524–1593) portugál jezsuita; nagyhatású retorikáját *De arte rhetorica libri tres* (Három könyv a retorika művészetéről) címen 1562 táján nyomtatták ki a Jézus Társaság gimnáziumai számára. Teljes címe jelzi forrásait: *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti*; a három könyv az invenció, a diszpozíció és az élokúció tárgyalására utal, a pronounciációt és a memóriát az élokúcióhoz csatolva tárgyalja. Az élokúcióban alaposan ismereti a szóképeket és az alakzatokat, ezért stílusközpontúnak tartják, ám az első könyvben részletesen bemutatja az érvforrásokat is, tehát teljes, kiegyensúlyozott retorika. Két évszázad alatt 135 kiadást ért meg, 1836-ig a kiadások száma 207-re emelkedett. Pázmánynak is tankönyve volt, s ebből tanultak a Zrínyik is (Adamik 2010: 1079). A magyar fordítás egy ismeretlen szerző Soarius-átdolgozásának hosszabb részlete alapján készült (fordította Mikó Gyula; Bitskey 2003: 13–104).

Az érvforrások (toposzok, locusok) közé tartozik a meghatározással, s hozzá kapcsolódva a névvel való érvelés (ezt már Arisztotelész is tárgyalja a 28 toposz között). Az *elogiumról* (dicsőítésről) írja: „Stílusának emelkedettnek, mégis jeles mondásokkal ötletesnek, rövidnek, finoman elmésnek kell lennie és komolynak is aszerint, hogy az effajta elogiumok a bennük szereplő személyeket és tetteket ezek minősége szerint felemelik vagy elnyomják” (Bitskey 2003: 49). Az elmésségeket a szerző Masenius *Nyelvi fortélyok (Argutiae)* című műve alapján mutatja be. „Négy forrásból eredhetnek az elmés szójelentések (*sensus arguti*) és az ötletes nyelvi élcek: az egymással ellentétes vagy szemben álló dolgokból, az elkülönítésből, az összehasonlításból és a nyelvi játékokból” (Bitskey 2003: 50). Számos alcsoportban sok példát sorol fel a szerző, s példái között szellemes alakzatok és szóképek vannak, például ilyen az ellentétek kölcsönös felcserélése: „Lázárról például azt mondod, hogy *ő a gazdagságra nézve szegény volt ugyan, szegénységben viszont gazdagon élt*” (szóalakzat, tükörszerkezet).

A szellemesség megnyilvánul a szóképek és az alakzatok tárgyalásában is. Az alakzatok bemutatása így kezdődik: „Képzeld el, hogy te Nagy Sándor síremlékénél állsz, és az urnájára vésett epigrammát olvasod! EBBEN A KIS URNÁBAN NYUGSZANAK NAGY SÁNDOR HAMVAI. Kétségtelen, hogy ez a felirat történetileg pontos, világos is, de nincs benne egy alakzat sem. Most mi választékos átalakítással a korábban említett alakzatok nyelvi formái szerint megváltoztatjuk, és úgy mutatjuk be, hogy a lapszálon az alakzatok nevét is feljegyezzük. Ennek a mintájára te is tudsz hasonlókat fogalmazni” (Bitskey 2003: 99). Ezután 77 variáció következik,

---

elsősorban Cicerót és Horatiust, de a *Nikomakhoszi etika* hatását sem tagadhatjuk le, ezért is vettem be az ismertetésbe, pedig nem retorika.

gondolatalakzatok, néhányat idézek: ismeret: *Most tudom, milyen nagy volt Sándor, egy urna a mértéke*; mellőzés: *Nem mondom azt, hogy Sándor nagysága hazugság: nézd az urnát!*; helyesbítés: *Itt van Sándor. Tévedek. Nincs itt. Sőt, most az van itt igazán, aki valójában volt*; felkiáltás: *Ó, hiúság! Mekkora ez a Nagy Sándor!*; figyelmeztetés: *Milyen mulandó a nagyság! Erre figyelmeztet téged ez a homokóra: szelencéje az urna, s benne Sándor pora*; irónia: *Nagy ez, hiszen Jupiter fiaként egy vizeskorsóban is elfér.* (Elképesztő, hogy egy lokúciós beszédaktusra mennyi illokúciós beszédaktus kreált a szerző, ennyit talán még a pragmatika atyja, Paul Grice sem látott!)⁹

Pécseli Király Imre református lelkész (?1590–?1641) latin nyelven adta ki retorikáját, 1612-ben Oppenheimben, majd a harmadik kiadást 1639-ben Nürnbergben. Előszava szerint a magyar iskoláknak szánta, de német földön is használhatták. Ez első hazai retorikánk *Isagoges rhetoricae libri duo (Bevezetés a retorikába két könyvben)* címen (fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa). Nem írnak a nevetésről a zordon protestáns prédikátorok, viszont részletezik az irónia fajait. Ebben sincs szó derűről és nevetésről, talán azért sem, mert tankönyvnek készült, s erősen követi a herenniusi retorikát. A „két könyv” tartalma az inventio/dispositio és az elocutio, azaz a stílus – vagyis a *res* és a *verbum*, a gondolat és a szó. A szöveg trópusai között ismerteti az iróniát és fajait, ezek a következők (a példákat kihagyom). „Az *irónia* olyan trópus, amelyben azt, amit valójában leszólunk, szavainkkal látszólag elismerjük”; „Az *asteismus* áttételes és kifinomult élc”; „A *diasyrmusszal* egy dolog vagy egy személy nagyságát kisebbítjük. Avagy a kicsinyítéssel gúnyolódva cáfoljuk azt, amit az ellenfelünk mond”; „A *charientismus* a durva szavakat kedves szavakkal finomítja. [...] akkor használjuk ezt a képet, ha egy haragos embert akarunk lecsillapítani”; „A *mycterismus* azt jelenti, hogy valaki felhúzott orral fintorog. [...] Ez a csúfolódás ebben a gesztusban nyilvánul meg, az orr felhúzásában”; „A *szarkazmus* elleneséges kigúnyolás, csípős sértés”; „Az *utánzásnál* egy másik ember tetteit vagy

⁹ Érdekes megállapítás olvasható Edward Corbett-től az általa szerkesztett *Rhetorical Analyses of Literary Works* előszavában. A kritikus fordíthatja figyelmét magára a műre, a mű és az alkotó viszonyára, a mű és az univerzum viszonyára. „A negyedik, a mű és közönsége közötti viszony alkotja azt a fő orientációt, amelyet Abrams pragmatikai kritikának nevez, és amit én retorikai kritikának nevezek. Ahogy Abrams megfogalmazza, a pragmatikai kritika »a művészi alkotást úgy tekinti, mint egy célhoz vezető eszközt, egy valamit megvalósító eszközt, és értékét aszerint ítéli meg, hogy elérte-e célját«. Az irodalmi művet úgy tekinti, mint a kommunikáció hordozóját, mint a szerző és közönsége közötti interakció eszközét. A pragmatikai kritikus számára a költő nem Shelley csalogánya, »aki a sötétségben ül, és azért dalol, hogy saját magányosságát édes hangokkal gyönyörködtesse«. A költő éneke nem egyszerűen valami, amit *kifejez*, esetleg amit *kihallunk*; az olyan *kijelentés*, amely végpontját egy közönség válaszában keresi, egy olyan kijelentés, amely bizonyos értelemben nincs befejezve addig, amíg meg nem talál egy hallgatóságot.” Abrams mindezt alapvető, *The Mirror and the Lamp* című művében fejtette ki.

szavait valamiféle játékos utánzással imitáljuk. Hasonlít a mycterismushoz”; „Végül az *antifrázis*nál az ellentétét értjük annak, amit mondunk” (II. könyv, VIII. fejezet, XII–XVIII). Ezeket a lehetőségeket tárgyalják a retorikák, a későbbi, 19. századi magyar nyelvű retorikák is, például Szeberényi *Politikai szónoklat-tana* (1849) és Szvorényi *Ékesszólás-tana* (1851).

Összefoglalva a klasszikus és a klasszikus alapú retorikák megállapításait a szellemességről, a következőket sorolhatjuk fel:

- Nincsenek szabályok, a nevetetés tehetsége kérdése; a nevetésnek sok árnyalata van.
- A nevetés gyönyör, a gyönyör pedig vegyes érzélem.
- Valamiféle hiba, vétség, tudatlanság váltja ki (az önismeret hiányából származik a neveltség túlzás).
- Lényege a nagyítás és a váratlanság, a meglepetés, valamint a rövidség és a csattanó.
- A társas életben pihentet; rokonszenvet vált ki, ezért javasolják a szónoknak; a tréfálkozás alkalmas az ellenfél tönkretételére.
- Különbség van az elegáns tréfálkozás és a bohóckodás között (a nevetést a műveltség tartja kordában).
- Nyelvi és tárgyi komikum létezik, mindkettőnek sok lehetősége van.
- Nemcsak a nyelvi játékok okoznak örömet, hanem a ritmikus próza is.
- A nevetetésnek is van etikája, nem szabad sérteni, gúnyolódni, különösen népeken; szükség van a tapintatra és az önmérsékletre; kerülni kell az obszcenitást és az istenkáromlást.
- A retorikákban gyakran az egyszerű stílushoz és az alakzatokhoz-szóképhez kapcsolódik a szellemesség bemutatása.
- A befogadó személy szerepe is fontos.
- A retorikákban sok az irodalmi példa, s a szerzők a műfaji kérdéseket is tárgyalnak.

Új törekvések

A retorika sorsára óriási hatással volt a francia hugenotta, Petrus Ramus (1515–1572) tevékenysége, Chaïm Perelman szerint kifejezetten romboló jelleggel (Perelman 1977, 1982, 2018, első fejezet). Kivette ugyanis a retorikából az érvelést, és áthelyezte a dialektikába, így a retorikában csak a stílus maradt, az előadásmóddal és a memóriával pedig nem törődött. Ezen lépése egyértelműen a retorika hanyatlásához, sőt degenerálódásához vezetett. Ramus újítása nyomán születtek meg az alábbi francia művek, amelyek csak a stílussal foglalkoznak, de nem is

ígérik címükben a retorika teljes bemutatását (mint a kései utód, az 1970-es liège-i *Rhétorique générale*).

A nagy francia triász tehát csak egy részét tárgyalja a retorikának, az elocutióra, azaz a stílusra összpontosítanak; a stíluseszközök kapcsán írnak a szellemességről. Bernard Lamy műve – *La Rhétorique ou L'Art de parler*, 1675 – a Port Royal retorikája (Honoré Champion, 1998). Dumarsais *Des tropes ou des différents sens*, 1797 (Flammarion, 1988) című művében (II. fejezet, XXII) ír a szarkazmusról és társairól. Fontanier *Les figures du discours*, 1827 (Flammarion, 1977) című művében a III. fejezetben ír az asteismusról.

A nagy angol triász művei jelentősen befolyásolták a retorika tanítását. George Campbell pszichológiai, Hugh Blair esztétikai, Richard Whately logikai alapra helyezte a retorikát, ily módon tökéletesen kiegészítik egymást. Campbell műve erősen elméleti, Blair és Whately művei kitűnő tankönyvek, használhatóságukat sok kiadásuk és hatásuk is bizonyítja. Figyelemreméltó tény, hogy mindhárman skótok, s tevékenységük a parlamentarizmus kibontakozásának idejére esik.¹⁰

George Campbell (1719–1796) aberdeeni skót lelkész és teológus *The Philosophy of Rhetoric* című műve filozófiai és pszichológiai alapú (1776), három könyvből áll (a Lloyd Bitzer által kiadott 1963-as változatot használom). Első könyvének második fejezete (*Of wit, humour, and ridicule*) részletesen tárgyalja a szellemesség (vicc) fogalmát és fajtait; a humor fogalmát; majd a nevetségést és a komikust (8–27; a viccet és a nevetségést ismerteti Szigetvári 1911: 144–145).

Műve előszavában Campbell azt írja, hogy a retorikaelmélet a retorikai fejlődés negyedik, utolsó fokozata. Az első, primitív fokon az emberben tudatosul saját elméjének a működése; a második fokon már vannak retorikai ismeretei, megkülönbözteti a szövegek és az érvek fajtáit; a harmadik fokon tudományos feltárással rendszeres retorikai ismereteket sajátít el. Az első három fokozattal Campbell könyve nem foglalkozik, ezért könyvében nem találjuk a retorikának szokásos – invenció, diszpozíció, élokúció, prononciáció, memória – felosztását. Témája tehát a retorikai fejlődés negyedik fokozata, a retorikaelmélet.¹¹

¹⁰ „A retorika szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik” – írja Kölcsey a *Parainesis*-ben. Ezért születik újjá a szónoklás a parlamentarizmus kibontakozásának és virágzásának idején. A szabad légkör szükséges az esszéíráshoz is, sőt a tréfálkhoz, a nevetetéshez is.

¹¹ A retorika és az emberi természet kölcsönös viszonyára összpontosít, a kiadás előszavának írója, Lloyd Bitzer a következőképpen foglalja össze könyvének lényegét: 1. Az emberi természet elméletét kívánta megvalósítani. 2. Fel akarta táni az emberi természetben a retorika magyarázó elveit, ily módon az emberi természetre kívánta helyezni a retorika művészetét. 3. Szisztematikus retorikaelméletet kívánt kiépíteni, a retorikát egyetlen magyarázó rendszerre helyezni. 4. Meg akarta védeni a retorikát az olyan filozófusok negatív véleményétől, mint Locke. 5. Tudományos színvonalra kívánta emelni.

Retorikaelmélete középpontjában a szónok és hallgatósága közötti rokonszenv szükségessége áll, ezáltal létesíthető kapcsolat közöttük, ezzel lehet az akaratot befolyásolni. Az érzelmi hatást, a pathoszt szolgálja a beszéd élénksége és világossága.

A beszéd élénkségével kapcsolatban rögtön az első könyv elején, az ékesszólás általános jellemzése, valamint az ékes (*fancy*), az indulatok (*passions*) és az akarat (*will*) jellemzése után, a második fejezetben tárgyalja a szellemességet (*wit*), a humort (*humour*) és a nevetségest (*ridicule*).

A *szellemesség* kellemes meglepetéssel hozza izgalomba az elmét, és ez nem a tárgy csodálatos voltából következik, hanem egyszerűen az alkalmazott ábrázolásból. Ezt a célt három lehetőség egyikével lehet elérni; először: a fellengzős és a látszólag komoly dolgok lealacsonyításával (hangsúlyozza, hogy *látszólag* komoly dolgokról van szó, mert a *valóban* komoly dolgok becsmérlése sokkoló, s ez nincs összhangban a céllal); másodsor: a kicsiny és komolytalan dolgok nagyításával; harmadszor: a mindennapi dolgok különleges és szokatlan nézőpontba helyezésével, nemcsak távoli, hanem nyilvánvalóan ellentétes módon. Ezután kifejti ezeket a megállapításokat, majd példákkal szemlélteti.

A szellemesség egyrészt gyakran az ékesszólás díszítésével közös forrásból származik, ilyenek a szónoki eszközök: a hasonlat, az odafordulás (apostrophé), az ellentét, a metafora; másrészt olyan forrásokból származik, amelyeket a szellemesség magára alkalmaz, ilyenek az ironia, a túlzás, az allúzió, a paródia, a paronomasztia és a vicc (*pun*). (A paronomasztia és a pun esetében a szerző bocsánatot kér az olvasótól, hogy ilyen alacsonyra szállt le.)

A szellemesség sajátosan hat a hallgatóságra: a fennkölt szónoklat felemel, a szép elbűvöl, a szellemes mulattat. Az első kitágítja a lelket, a második gyönyörködteti, a harmadik izgatja a képzeletet, és a lelket kellemes vibrálásba hozza. Mindegyik lehetőségre sok irodalmi példát idéz. A szellemesség lehetőségei a következők: 1. nagy és kiváló dolgok lealacsonyítása, az eredmény a nevetség (*ludicrous*); 2. kis dolgok felnagyítása, ez a hencegő (*thrasonical*) vagy hamis-fenséges (*mock-majestic*), fellengzős nyelvezet jellemzi; itt említi a burleszket is; 3. az ábrázolás furcsasága vagy egyedisége, sok lehetősége van: a) ellentét vagy kontraszt van az összekapcsolt dolgok között; b) diszparát (*disparate*), azaz összeegyeztethetlenség a közös genus alatt; c) a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés összekeverése; d) olyan tulajdonságot adnak egy személynek, amely nem jellemző rá; e) eltérés van a jel és a jelölt között, ilyenek a viccek és a szójátékok (*puns and clinches*), vagy hasonlítanak a szójátéokra, a bolondozásra és a rímelésre (*quibbles, cranks, rhymes*). Minden ide tartozik, ami tréfás, vidám (sziporkázó), nagylelkű (*sportive, sprightly, ingenious*).

A szellemesség az ábrázoló tulajdonság, a *humor* az érzelmi tulajdonság az ékesszólás alsóbbrendű szférájában. Bármely heves vagy tartós, megfelelő okkal

gerjesztett szenvedély kimutatása rokonszenvet vált ki, ezáltal érzelmet közvetít a hallgató lelkének. De ha az érzelem nem erős és nem hosszantartó, és a motívum nem reális, hanem képzeletbeli, vagy nincs arányban a hatással; vagy ha a szenvedély visszásnak mutatkozik, tehát inkább lerombolja, s nem segíti a célját; akkor a természetes bemutatás a rokonszenv helyett szórakoztatást teremt, és általában semmibebevést (lenézést, megvetést) vált ki. Az ábrázolást az előző esetben patetikusként nevezzük (*pathetic*), a második esetben humorosnak (*humorous*). Tehát az érzelem sem heves, sem hosszantartó nem lehet. Ez a megköttetés szükséges, mert ha az érzelem különleges mind erősségében, mind tartósságában, akkor nem szórakoztatja a készenlétben lévő elmét, hanem általában szánalommal hat rá, nemritkán a rémület és a felháborodás keverékével. A nevetségesség érzését ilyenkor teljesen elnyomja a természetünk, többnyire erőteljesen.

Az az érzelem, amellyel a humor a tárgyához viszonyul, semmibevevő (lenéző, megvető). Ám azt meg kell jegyezni, hogy nem minden semmibebevétel humoros. Ez az érzelem inkább komoly és tragikus, s nem vidám és komikus. A humor tárgya mindig a jellem, de nem minden jellemvonás; általában a szeszélyesség, egy kis szertelenség, egy kis aggályoskodás, féltékenység, gyermekes gyengédség, szemtelenség, hiúság, beképzeltség. Sokan a mindennapi történetek mesélésében látják a humort, vagy a szeszélyes jellemben. Azt mondjuk, hogy valaki humorosan tud mesélni, vagy valaki furcsa módon viselkedik. Szendvedélyről beszélünk a tragédiában, humorról a komédiában, az élet triviális helyzeteiben is használjuk ezt a terminust, amikor jó humorról, beteg humorról, szeszélyes vagy kellemes humorról, a szeszélyes temperamentumot humorosfélének nevezzük, az ilyen személyt humoristának, és az ilyen tényeket vagy eseményeket komikusnak.

Valóban, a komédia a humor igazi tartománya. A szellemességet járulékosnak (kisegítőnek) nevezzük, a humor uralkodik (dominál, túlsúlyban van).

A szellemesség és a humor általában együttműködnek a nevetés kiváltásában, egy furcsa és váratlan kapcsolat bemutatásával; a szellemesség általában összehasonlítással, vagy direkt, vagy burkolt módon; a humor összekapcsolva olyan viszonyokat, mint okozat vagy egymásmellettség, a legkülönbözőbb és heterogén tárgyak; amely össze nem illő kapcsolat adja meg a furcsaság (*oddity*) szó igazi jelentését, és amely a nevetés igazi tárgya.

A *nevetség, gúny (ridicule)* vagy akkor keletkezik, ha kellemes izgalmat váltunk ki, vagy ha a hallgatóság véleményét vagy célját akarjuk befolyásolni, mégpedig hatékony eszközzel. A beszélő célja lehet a tévedés cáfolása vagy az igazság támogatása a nevetségessé tétellel. A komédiára jellemző és nagy hatású az ügyetlenség, tudatlanság, gyávaóság, könnyelműség, pedantéria, affektálás nevetségessé tétele. A nevetéses műfajok a vígposz, a komédia és a szatíra.

L. Bitzer azt írja szerkesztői bevezetésében, hogy Campbell könyve a 19. században népszerű volt, mintegy negyvenkétszer adták ki, több retorikaírónak, így

Richard Whatelynek is kézikönyve volt. Tanult belőle Bernard Shaw és Winston Churchill is (Golden–Berquist–Coleman 1976: 151). Modern kiadását a retorikaelmélet és a nyelvelmélet iránti érdeklődés indokolta.

Hugh Blair (1718–1800) skót lelkész az edinburgh-i egyetemen huszonnégy éven át tartotta retorikai és szépirodalmi előadásait. Nyugdíjba vonulása után (mint Quintilianus) 1783-ban publikálta három könyvből álló óriási hatású művét: *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres (Retorikai és szépirodalmi előadások)*. (Az 1874-es Thomas Dale által kiadott teljes változatot használom.)¹²

Sikerének legfőbb oka az volt, hogy filozófiai és pedagógiai alapokon esztétikai, nyelvészeti/nyelvtani, stilisztikai, retorikai, műfajelméleti, szépirodalmi ismeretekkel látta el olvasóit, a horatiusi gyönyörködtetés és tanítás szellemében. Műve Quintilianus *Szónoklattanának* komplexitásához hasonlítható.

A könyv negyvenhét előadást tartalmaz, mégpedig öt nagy témakörben. Öt előadásban foglalkozik esztétikai ismeretekkel, az ízléssel és a tehetséggel, a fenséggel és a szépséggel; négy előadásban a nyelvvel (az angol nyelv szerkezetével); tizenötben a stílussal (a világosság és a precizitás stíluserejével, a mondatszerkesztéssel, a figuratív nyelv természetével és eredetével, a trópusokkal és a figurákkal, a stílus általános jellemzőivel). Ezután következik a szóbeli és az írásbeli komponálás (szövegalkotás) tárgyalása, először a prózai, majd a verses műveké. Tíz előadásban az ékesszólással foglalkozik (a görög, a római és a modern ékesszólással, a nyilvános beszéd fajtáival, a beszéd szerkezetével, az argumentációval, az érzelmi hatással, az előadásmóddal, a szónok erejével); tizenháromban a szépirodalmi műfajokkal: a prózával kezd: a történetírással és a filozófiai prózával, a levélírással és a fikciós művekkel;¹³ majd a költészettel folytatja, végül a drámával fejezi be. Nemcsak műfajelméletet, hanem irodalomtörténetet is ad olvasói kezébe. Tulajdonképpen

¹² Anglia és Amerika iskoláiban tankönyvként használták, megjelenésétől 1873-ig hatvankét teljes kiadása és ötvenegy rövidített változata jelent meg, hatása kiterjedt az egész 19. századra. Több nyelvre lefordították, Kis János fordította le magyarra *Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi* címen 1838-ban. Hazai népszerűségére ékes bizonyíték, hogy Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán* című regényében Kőcserepy Vilma édesanyja Blairt olvas, hasonlóképpen az öreg Garanvölgyi *Az új földesúrban*.

¹³ A fikciós műveket a következőképpen ismerteti (XXXVIII. előadás). Először az arab, perzsa, indiai meséket, majd az ókori regényeket mutatja be. A fikciós műveknek két nagy csoportját különbözteti meg: ezek a *romance* és a *novel*. A *romance* alatt a középkori lovagregényeket ismerteti (heroic romance), a *novel* alatt pedig a korban közelebbi és a kortárs műveket, a *familiar novel*, illetőleg a *fictitious history* elnevezéseket használja, kiemeli Fielding noveljeinek eredeti és különös humorát (a *humour* terminust használja). A mi *regény* terminusunk elmosza a *romance* és a *novel* közötti különbséget. A *romance* és a *novel* megkülönböztetése Northrop Frye *A kritika anatómiája* című művéből (1998, Helikon) került át a mai szakmai köztudatba, mégpedig elsősorban Nyilas Balázs könyveiből: *A románc és Jókai Mór* (2005, Eötvös), *A 19. századi modern magyar románc* (2011). A modern románc minősítést bevezettem Jókai-könyvemben (*Jókai és a retorika*, 2016), szerintem ennek tudatában meg lehetne szüntetni a Jókaiával kapcsolatos – Gyulaitól származó, s máig tartó – előítéleteket.

az esztétikai ismeretekhez kapcsolja a stílust (kiemelve a retorikából), a szónoki beszéddel pedig megnyitja a prózai műfajok ismertetését. Sikerének titka volt, hogy a klasszikus retorikát jól ötvözte korának követelményeivel (Adamik 2004: 140), stílusa ma is élvezetes, a világosságot tartotta a legfőbb stíluserevénynek, s ennek a szellemében írt.

A szellemességről és a nevetésről nem találunk könyvében olyan hosszú fejezeteket, mint Cicero, Quintilianus vagy Campbell műveiben, de elszórt megjegyzések olykor felbukkannak. Hosszasan ír az ízlésről és a szép komplex fogalmáról: a színezetből, az alakzatokból ered. „But the chief beauty of the countenance depends upon mysterious expression which it conveys, of the qualities of the mind; of good sense, or good humour; of sprightliness, candour, benevolence, sensibility, or other amiable dispositions” (1874: 49).

A bíróságon nemigen érvényesül a szellemesség, de helye van a viszonzálszokban (replikákban), különösen akkor, ha nevetéssé lehet tenni az ellenfél kijelentéseit: „Wit may sometimes be of service at the Bar, especially in a lively reply, by which we may throw ridicule on something that has been said on the other side” (1874: 324).

A szellemességről (elmésségről) és a humorról a komédia kapcsán is ír: „From the English Theatre, we are naturally led to expect a greater variety of original characters in Comedy, and bolder strokes of wit and humour, than are to be found on an other Modern Stage. Humour is, in a great measure, the peculiar province of the English nation” (1874: 582). Mindez a szabad légkör, a szabad kormányzás következménye.¹⁴

Richard Whately (1787–1863) dublini anglikán érsek a logikához kapcsolja a retorikát, művei: *Elements of Logic* (1826), *Elements of Rhetoric* (1828). Retorikája alaposan tárgyalja az érvelést és a stílust. Nem ír a humorról, de ír a nevetésségről (*ludicrous*), tulajdonképpen példaként használja a kölcsönös szimpátiára, amely kialakul a szónok és közönsége, sőt a közönség tagjai között is (Whately 1872: 132). Újdonsága az, hogy a retorikát kiterjeszti a prózai műfajok elméletére, vagyis az írott/nyomatott művekre. (Ez a kiterjesztés jellemző a 19. század második felének magyar retorikáira is.) A szépirodalmi műfajok teljes Blair-féle tárgyalásából csak a próza maradt meg Whatelynél.

¹⁴ Érdekességképpen megemlítek egy Blairéhez azonos című művet: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. Szerzője Adam Smith (1723–1790), a klasszikus közgazdaságtan híres megalapítója. Retorikai előadásokat tartott 1748-tól tizenöt éven át. 1751-ben érkezett Glasgow-ba, a logika és az etika professzora lett. „Private class”-ként tartott retorikai előadásait két ismeretlen tanítvány jegyezte le.

Az új retorika

Nagyon sok retorika született a görög filozófusok óta, csak a reformáció korából mintegy négyszáznegyven retorika nyolcszáz kiadásáról tudnak (Imre 2003: 434). Kétségkívül volt egy nagy hanyatlás, elsősorban a romantika hatására (az okokról lásd bővebben Perelman 1977/2018 előszava és első fejezete), de a retorika fokozatosan megújult a 20. században, különösen a század második felében (az irányzatok felsorolását lásd Adamik 2004: 140–150). Mindegyik retorika más, nyilván azért írták meg őket, mert volt a szerzőknek új mondanivalójuk, új példák stb. Mégis elmondhatjuk, hogy van azért közös vonás a retorikákban, annyira nem különböznek egymástól (Corbett 2012: 84): bemutatják a szónok feladatait, a beszédfajtaikat, a beszéd szerkezetét, az érvelést, a stílust. Meglehetősen bátorság kell ahhoz, hogy valaki az új retorika (ráadásul egybeírva: újretorika) címet adja művének vagy szerény tanulmányának. A neoretorikának aposztrofált liège-i mű pedig – címével ellentétben – nem is teljes retorika. Egyetlenegy mű mond valóban újat, s valóban megérdemli az új retorika címet, és ez az 1958-ban megjelent *La nouvelle rhétorique*.¹⁵

A modern retorikatörténetben korszakalkotó mű Chaïm Perelman és Lucie Olbrechts-Tyteca könyve: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation (Új retorika. Értekezés az érvelésről)*, 1958 (angol fordítása: *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*, 1969). Perelman később egy rövidített változatot közölt: *L'Empire rhétorique. Rhétorique et argumentation (A retorika birodalma. Retorika és érvelés)*, 1977; ezt több nyelvre lefordították (angol kiadása: *The Realm of Rhetoric*, 1982), magyarul is megjelent: *A retorika birodalma*, 2018. Perelmant a legnagyobb hatású szerzőnek tartják a retorikai érvelélmélet terén Richard Whately óta, elnyerte a 20. század Arisztotelésze megtisztelő jelzőt, Joachim Knape *Allgemeine Rhetorik* című könyvében csak öt emeli ki a modern retorikusok közül.¹⁶ Sokat foglalkoztunk munkásságával retorikai konferenciáinkon is (Adamik 2003, 1984). Méltán, ugyanis arisztotelészi alapon saját érvelésrendszert dolgozott ki.

A *La nouvelle rhétorique*-ben kitér a két szerző az érvelés szellemességére is, pontosabban szólva, gyakran adnak komikus, vicces példákat is. Később *A retorika birodalma* című összefoglalásban Perelman is idéz vicces példákat, sokszor újakat,

¹⁵ Figyelemreméltó az 1958-as dátum. Perelman és Olbrechts-Tyteca új retorikáján kívül ebben az évben jelent meg Toulmin gyakorlati érveléstana, Walter Ong Ramus-monográfiája, sőt Hanna Arendt *The Human Condition* és Michael Polányi *Personal Knowledge* című művei (idézi Gerard Hauser, *Review of Communication* I: 1–25).

¹⁶ Knape (2000) a következőket tárgyalja: Arisztotelész, Rhetorica ad Herennium, Cicero, Quintilianus, Notker Teutonicus (az első német retorika, latin nyelven), Friedrich Riederer (az első német nyelvű retorika), Petrus Ramus, Johann Christoph Gottsched, Chaïm Perelman.

sokszor az eredeti műből vagy Olbrechts-Tyteca önálló könyvéből. Egy részletet idézek a kvázi-logikai érvekről szóló hosszú fejezetből, annak is „Az igazság szabálya és a reciprocitás” alfejezetéből:

A reciprocitás elvének alkalmazása lehetővé teszi, hogy a vizsgált szituáció megfordításával elgondolkodjunk saját megszokott, ezért „normálisnak” tartott erkölcsaink furcsaságain. Ezért nevelő hatásúak az olyan elbeszélések, mint Montesquieu *Perzsa levelei*, ahol a szerző arra hív minket, hogy az idegenek szemével nézzük intézményeinket és erkölcsainket. Emlékszem, egy vicces rajzon az egyik macska azt mondta a másiknak, miközben gázdájuk a kádban fürdött:

„Miért nem tudják ezek is nyalogatni magukat, mint mindenki más?”

A reciprocitás elvére való visszavezetés igazán viccessé és akár botrányossá is válhat, ha a két szituáció összehasonlítása figyelmen kívül hagyja az alapvető különbségeket:

„Szúratban egy angol kinyit egy üveg sört, ami nagyon habzik. Megkérdezi egy indiaitól, aki nagyon csodálkozik ezen, mit talál olyan különösnek.

– Nem azon lepődtem meg, hogyan folyt ki – válaszolt a bennszülött –, hanem azon, hogyan tudta belerakni.”

L. Sterne meséli el ezt a kis párbeszédet, aki sokszor ért el komikus hatást az érvelés paródiájával:

„– De kinek nem fordul meg az agyában az a gondolat – kiáltott fel Kysarcius –, hogy öreganyjával háljon?

– Ama nemesifjú fejében, kiről Selden szól – felelte Yorick –, kiben nemcsak hogy megfordult e gondolat, de ki is nyilvánította atyjának ebbéli szándékát, a viszonyosság jussára hivatkozván. »Valamiképp atyámuram anyámasszonnyal hált – mondotta az úrfi –, ugyan miért ne hálhatnék magam meg a kegyelmed anyjával?«¹⁷

A komikumhoz kapcsolódva folytatta az új retorikát Perelman asszisztense és szerzőtársa, Lucie Olbrechts-Tyteca *Le Comique du discours (A szöveg komikuma, 1974)* című könyvében. Ebben Perelman érvelési rendszerét követi, s mindenütt hoz a komikus megoldásra példákat.¹⁸ Jómagam is foglalkoztam az érvelés szellemességével, de a klasszikus retorikák toposz-logikája alapján, nem Perelman rendszerét követve; Jókai és Arany műveit elemezve (Adamikné Jászó 2017a, 2017b).

¹⁷ L. Sterne 1989: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*. 4. könyv, 29. fejezet. Budapest: Európa. 343. – Idézet Ch. Perelman *A retorika birodalma* című könyvéből, 83–84. Major Hajnalka fordítása.

¹⁸ Perelman rendszere: összekapcsoló vagy asszociatív érvek – szétválasztó vagy disszociatív érvek. Az összekapcsoló érvek lehetnek: kvázilogikai érvek, a valóságon alapuló érvek és a valóságot megalapozó érvek, mindez számos alcsoporttal. *A retorika birodalma* című könyve nagyrészt ezekről szól.

A humor fogalmáról

A *Retorikai lexikon* humor szócikkének meghatározását idézem: „A *humor* igen széles jelentésű és képlékeny fogalom, amely a nevetéssel és a vidámsággal kapcsolatos különböző jelenségekre vonatkozik. A humor az a képesség, amely lehetővé teszi a vidám érzületet és a dolgok derűs szemlélését. Humoros az a beszéd, szöveg, műalkotás, személy vagy jelenség, amely nevetést vált ki. A *humor* fogalma nem a retorika keretein belül született meg. Eredete a késő középkori temperamentumtanhoz köthető, amely szerint a humorok azok a testfolyadékok, amelyek meghatározzák egy személy karakterét, temperamentumát. Az antik retorikai irodalomban még nem fordul elő a humor fogalma, viszont a szónoklattani szakírók tárgyalják a szellemesség és a nevetés kérdését” (Adamik szerk. 2010: 532, Krupp József szócikke).

A *Retorikai lexikon* hangsúlyai helyesek: vidám érzület és a dolgok derűs szemlélése – úgy vélem, ezek az alapvető jellemzők: a „dolgok derűs szemlélése” megfogalmazásban benne van a 19. századi esztétika és Arany János összetett humorfelfogása (lásd később). A „vidám érzület” jellemzés is igaz. Thomas Mann, akit az irónia nagymesterének tartanak, többre tartja a humort az iróniánál, mert az irónia intellektuális nevetést vált ki, a humor viszont „szívet dagasztó kacagást”. A hétköznapi ember számára is szívet dagasztó kacagást jelent a humor. Van azonban némi különbség a derűs szemlélődés és a harsány kacagás között: mindenképpen összetett érzelemről van szó.

A *humor* fogalom eredete tehát a késő középkori temperamentumtanhoz köthető, amely szerint a humorok¹⁹ azok a testfolyadékok, amelyek meghatározzák egy személy temperamentumát. Arany János ismerte ezt az elképzelést (ő maga emelte ki a *nedv* szót):

*Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi nedv
(Humor) nevetett s olykor szívre hat.*

(Bolond Istók I/1)

¹⁹ Hantz Jenő azt írja nagy, 68 oldalas tanulmánya bevezetésében, hogy a *humor* kapcsolatban van a *humus* (humusz) szóval, s eredetileg a talajban lévő nedvességet jelentette. A két szónak semmi köze egymáshoz etimológiai szempontból, de összekapcsolásuk szellemes. Érdekes, hogy a humortalan emberre azt mondjuk, hogy ’száraz ember’. Itt jegyzem meg, hogy a középkor-szakértő Umberto Eco regényében (*A rózsza neve*) a középpontban szerepel a *nevetés*, soha nem használja a *humor* terminust esztétikai értelemben, csak mint testnedvet, például ezt mondja a famulus: „Ekkor bukkantam rá egy mesterem által már korábban nagy tisztelettel emlegetett szerző, Villanovai Arnold [13. sz.] tollából származó részletre, mely szerint a szerelmi kórság a humorok és a pneuma túltengéséből keletkezik” (Eco 1988: 381).

Ezen a ponton tehát tisztázni kell azt a félreértést, hogy a *humor* esztétikai fogalma ókori eredetű. Ez így nem igaz. A szó maga valóban ókori: a latin *humor* nem tiszta cseppfolyós anyagot jelentett, szemben a tiszta *fluidummal* (eredetileg *húmor*, ahogy Arany János írta, pl. az *En philosophe* című versében). A középkor folyamán is testnedvet jelentett. A szó átvitt használatával a 16. század végén találkozunk, ekkor alakult ki a temperamentumtan. Később tágult a szó jelentése, s a szeszélyes csapongásra kezdett utalni, előbb az angoloknál, majd meghonosodott más nemzeteknél. Ezután jutott el a szó az irodalomba. A 18. század végétől kezdték humoristáknak nevezni azokat az írókat, akiket előbb „wit”-eknek, vagyis szellemdúsaknak neveztek, s a *humor* gyűjtőfogalma lett egyéb, a szellemességgel kapcsolatos fogalmaknak. Tehát viszonylag későn, a 18. század végétől lett a humor esztétikai fogalommá (vö. Hantz 1888). Láttuk azonban, hogy Campbell nem tekintette gyűjtőfogalomnak a humort, hanem elkülönítette a viccestől és a nevetségéstől, s hangsúlyozta érzelemdús voltát: nem a logosz, hanem inkább a pathosz eszköze.

Magyar szerzők

Szalay Károly azt írja, hogy „A magyar elméleti irodalom történetét visszavezethetjük az 1500-as évek elejére az elfogadott 1700-as évek vége helyett” (1983: 225). Mind Hantz Jenő, mind Szinnyi Ferenc a kezdeteket az 1700-as évek végére teszi: az első latin nyelvű magyar esztétika 1778-ban jelent meg, Szerdahelyi György műve (*Aesthetica sive doctrina bona gustus*), kétféle humort különböztet meg: vidámat és morózust. Egyáltalán nem voltunk késésben! Az első nagyobb magyar nyelvű tanulmány ismeretlen szerzőtől (talán Döbrentei Gábortól) a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg 1825-ben, címe: *A kedvi-csiklandról, vagy kedvi-csapongásról, azaz a szeszélyről és a humorról*. Első esztétikánk Greguss Mihály *Compendium aestheticae*, vagyis *Az esztétika kézikönyve* című műve olvasható magyarul Polgár Anikó fordításában (Kalligram 2000). A széppel rokon fogalmak között tárgyalja a komikust (107), Arisztotelészre, Kantra és Jean Paulra hivatkozik.

Hantz Jenő és Szinnyi Ferenc részletesen ismerteti a 19. századi, elsősorban német esztétikák humorfelfogását (Jean Paul, Fischer, Vischer, Kraepelin, Groos, Lipps és mások gondolatait). Óriási és nagyhatású szakirodalomról van szó (ismerteti Szalay Károly, Séra László is, de ez a vonulat teljesen hiányzik Attardo könyvéből). Felfogásuk tükröződik a magyar szerzők műveiben, úgyhogy ezeket emlitem, mindenekfelett Arany Jánost.

Arany János *Széptani jegyzeteiben* foglalkozik a nevetséges és a humoros meghatározásával, legcélszerűbb őt idézni.

A neveltség. „8. §. A szépnek említett két főosztályát, a kellemest és fenségest, nevezhetnők egyenes (direkt) szépségnek; mert bennök a szép *egyenesen* (direkte) vagy *közvetlenül* hat ráink; azonnal szépnek érezzük őket. | De a művészeti szépnak van még egy osztálya, hol a szép *nem egyenesen* (indirekte) csak *közvetve* hat ráink. Ez a *neveltség*. Péld. Homer vagy Csokonai Béka-egér harcára, valamely vígjátékra, torzképre stb. nem azt mondjuk egyenesen, hogy szép, hanem furcsa, nevetető. Azonban az ily tárgyak is a szép művek közé tartoznak. Fordított, fonák képet mutatnak, hogy ez által felkeltsék bennünk a szépnek érzelmét. *Az ellentét*, mely a bennük felébredt szép és a tárgy tökéletlensége közt van, nevetésre indít. | Eszerint a művészeti szépnak *három* nagy osztálya van, melyek alá a szépnek minden módosulásai sorolhatók: *kellemes, fenség, neveltség*” (536). Később a 15. §-ban részletezi a neveltség fogalmát: a neveltség indirekt szép, és az ellentét (kontraszt) által felkelti bennünk a szép képzetét. „*Az ellentét* annál meglepőbb, minél *váratlanabb az összeütközés*; [...] *Összeütközik* pedig a neveltség tárgy vagy a *kellemessel, vagy a fönsséggel*.” Részletezésük után a vegyes fajokról ír, ti. „A neveltség nem mindig áll tisztán, hanem elvegyül majd a fönsséggel, majd a kellemessel, vagyis csak álarc lesz, mely alatt fönsség vagy kellem rejlik. Innen a szépnek vegyes fajtái származnak, mineműek a *szatíra, humor, naív*” (542). A szatíra különbözik a komikumtól, mert fő célja a javítás; víg és komoly szatírákat különböztet meg.

„A *humor*, (melyet némelyek nedélynek, mások szeszélynek neveznek, de nem elég helyesen), hasonlóképp csak álarcát viseli a neveltségnek. Alapjában véve fönsség. Neveltség áruhában rejtett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülvé a nevetéshez. A szatíra javítani akar; a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velök. A szatirikus [sic] csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett” (543).

Mindezt igazolva, Arany így ír „vígeposzáról”, *A nagyidai cigányokról*, melyet megjelenésekor – 1853-ban – nemigen értettek kritikusan:

*Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni, a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségbe'esett kacaj lón Nagy-Ida.*

(Bolond Istók 2/8)

Az alábbi sokat idézett részlet a leginkább kifejező:

*Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosoly,
S a még le nem simult bánatredőn
Félénk örömmek kétes lángja bolyg.
Szeretem, hogyha – mint tavasz-mezőn
Árnyékot napfény – tréfa üz komolyt;
Ez a hullámos emberszív nedélye:
Halandó létünk cukrozott epéje.*

(Bolond Istók 1/3)

A humorról szóló hazai könyvek és tanulmányok száma igen nagy, különösen a 19. században. Jelentősek Bérczy Károly, Reviczky Gyula, Névy László, Szigligeti Ede művei. Most csak két tanulmányra hívom fel a figyelmet. Hantz Jenő 1888-ban (*Figyelő* XXIV, XXV) közölt *A humor és Arany János humora* című tanulmányának kétharmada a humor elméletével foglalkozik, alaposan és korrekten ismerteti a német esztétikai elméleteket. Szinnyi Ferenc 1903-ban *A humorról szóló magyar elméleti irodalom* áttekintését adja (*Egyetemes Philologiai Közlöny* 660–673, 735–749). Ezek is megérdemlik, hogy számon tartsuk őket. Szinnyi a tanulmányt lezáró meghatározása ekképp szól: „A humor hangulat, melyet a reflexió táplál. Alapja bizonyos világnézet, mely az élet ellentétein alapul s ezeket az ellentéteket kibékíteni, harmóniába olvasztani törekszik s mint ilyen, magas álláspont. A komolyság és derűtség vegyülete; a komikum és a szatíra csak eszközei. Jellemzi a nagy tapasztaltságból és mély kedélyből eredő emberszeretet. A legújabb korban jelenik meg az irodalomban, főleg az északi népeknél s mindinkább terjed” (1903: 749).

A komikum fajait tanulságosan rendszerezi Szigetvári Iván (1911, tudatosan nem beszél a humorról, tárgyalását kihagyja, ezért nem szerepel könyvében Arany, Reviczky és többiek; ez a kihagyás azt jelenti, hogy különbséget tett a komikum és a humor között). Megkülönböztet logikai, morális és esztétikai komikumot, valamint alsó és felső komikumot. A legbővebben tárgyalt csoportja az értelmi és az érzelmi komikum. Az értelmi komikum alatt szerepel a kontrasztra épülő komikum.²⁰

²⁰ A kontraszt alatt a következő lehetőségek szerepelnek: képtelenség kontrasztban; disparate (egymással össze nem illő fogalmak összekapcsolása); az öltözet komikuma; anakronizmus, anatópizmus; a névkomikum; komikus allegória; a csalódott várakozás vagy meglepetés; az ismétlés; az aránytalan; a félreértés; félremagyarázás; sajtóhiba, íráshiba, tévedés; naiv, értelmileg szükségtelen; kétértelmű szerkezet; az utánzás; a karikatúra; a paródia; nyelvkomikum: régi nyelv, mai nyelv, idegen nyelv (az idegen nyelvű ember komikuma, az idegen nyelv nem tudása); játék a nyelvvel, irónia;

Figyelemreméltó, hogy ezek a szerzők (Hantz, Szinnyei, Szigetvári) a retorikákban már nem vizsgálják a szellemesség, a nevetés fogalmát, ez azt bizonyítja, hogy a retorika ebben az időben átmenetileg kikerült az érdeklődés középpontjából (ehhez az a tantervi intézkedés is hozzájárulhatott, hogy 1868 után gimnáziumi anyag lett, az egyetemen tudományos szempontból már nem foglalkoztak vele, később, 1938 után a gimnáziumi anyagból is kikerült, majd csak 2000-ben került vissza).

Pszichológia és esztétika

Egy pszichológus és egy esztéta gondolatait vázolom fel a továbbiakban. Közös jellemzőjük, hogy szétválasztják a komikumot, a viccet és a humort.

Sigmund Freud *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* című műve (*Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewussten*, 1905) kihagyhatatlan a viccről szóló tanulmányokból.

Freud szerint különbség van a komikum, a vicc és a humor között, ezt írja a viccről szóló tanulmánya lezárásaként: „Arra a megállapításra jutottunk, hogy a vicc által keltett örömezzet a *gátlási energiák megtakarításából* ered, a komikum által keltett örömezzet a *képzeltalkotáshoz szükséges energiák megtakarításából*, a humor örömezzete pedig az *érzelmi energiák megtakarításából*. Lelki apparátusunk mindhárom működési formájában megtakarítás következménye az örömezzet; ezekben a tevékenységi formákban pedig az a közös, hogy lelki tevékenység révén szerzik vissza azt az eredeti örömezzetet, amely épp e tevékenység folytán ment veszendőbe. Az eufória ugyanis, aminek elérésére ezen az úton törekszünk, valójában nem más, mint az élet azon szakaszának uralkodó hangulata, amikor pszichikus munkánkat még elenyészően csekély energia felhasználásával végeztük – a gyermekkoré tehát, amikor még nem ismertük a komikumot, nem tudtunk viccet alkotni és nem volt szükségünk humorra sem, hogy boldogok legyünk az életben” (1982: 251).

A szellemességgel kapcsolatos fogalmakban tehát közös az örömezzet, de vannak közöttük különbségek, bár vannak átfedések is. „A viccet megalkotjuk, a

---

a szójáték: kétértelmű szó, egy mondás eltorzítása, egy szó eltorzítása, pusztán hasonló hangzás, rímjátékok, antitézis; betűjátékok. Az értelmi komikum tehát az egyik nagy csoport. Az érzelmi komikum kisebb teret kapott, de hasonlóan alapos a bemutatása: itt tárgyalja, hogy mi árt, és mi kedvez a komikumnak, valamint a játékelméletet. Mindenütt számos alosztály olvasható igen sok jó példával, és mindenütt utal az elméleti háttérre: a kontrasztnál Arisztotelész hibaelméletére és Kant „feszült várakozás semmibe omlása” tételére; az érzelmi komikumnál Hobbes fölényelméletére. A komikum társadalmi szerepéről is ír.

komikumra csupán rábukkanunk – mégpedig mindenekelőtt emberekben, míg tárgyokban, helyzetekben stb. csak további átvitel útján” – írja Freud (1982: 195). A komikum fajtái a naiv komikum és az utánzás, az utánzás lehet karikatúra, paródia, travesztia, leleplezés. A viccet csináljuk, kiagyaljuk; „a vicc mindig kettős arcot mutat hallgatóságának, kétféle értelmezésre kényszeríti” (Freud 1982: 229). A vicc sosem jön létre spontán, míg a komikum igen. A komikum létrejöttét akadályozzák az erős indulatok (erről Bergson is ír), de vannak segítő tényezők, katalizátorok (Freud 1982: 236, erről Szalay is ír). A hatás a nevetés (Freud 1982: 233), de szerintem tágran értelmezve: belefér a mosoly, a derű, egyszerűen csak nevet a lélek (ahogy Arany írja a *Toldi estéjében*), tehát a vidámság állapota.

A humor Freud szerint a komikum fajtája: „Nos, a humor épp annak a módja, hogy a negatív, zavaró érzelmek ellenére is kialakuljon az örömréztet; helyettesíti a negatív érzelmek kialakulását, mintegy a helyükbe lép. Megjelenésének feltétele, hogy olyan helyzet álljon elő, amelyben szokásaink azt diktálnák, hogy negatív érzelmekkel reagáljunk, közbelépnek azonban olyan indítékok, amelyek ezeket az érzelmeket *in statu nascendi* elnyomják. A fentebb említett esetekben tehát a kárt, a fájdalmat elszenvedő személy is érezhet humoros élvezetet, míg a kívülállót a komikumból fakadó örömréztet indítja nevetésre. [...] folyamata egyetlen személyen belül játszódik le, további személyek részvétele semmi újat nem tesz hozzá a folyamathoz. [...] A humoros élvezetnek a megtakarított szájalom a leggyakoribb forrása” (Freud 1982: 243–245). Mindez hasonlít Arany meghatározásához, a „víg-szomorkás” jelzőhöz, de még a „cukrozott epe” is belefér. A humor védekező eljárás, sőt Freud szerint „a legmagasabb rendű védekező eljárás” (Freud 1982: 249), de ezt Arany is, a humoráról írók is megfogalmazták. A humornak is sok alfaja lehet (Freud 1982: 247), a szomorúság és az örömréztet arányáról függően: derűs humor, szomorkás humor, fekete humor, akasztófahumor. Ha ezt a felfogást valljuk – márpedig ezt sokan vallják –, akkor nem tekinthetjük a humort generikus fogalomnak. Nem lehet a humor generikus fogalma alatt tárgyalni a viccet, a punt és egyebeket, már csak azért is, mert közelebb áll a komikumhoz, mint a vicchez.

Érdeemes néhány gondolatát idézni a viccről. A vicc okozta örömréztet a megtakarított gátlásfölnhasználásból ered (s ez a mechanizmus ebben rokon az álom mechanizmusával; a vicc mögötti munka azonos az álommunkával). A vicc fölötti örömréztet tehát nem más, mint egyfajta gátlás feloldása.

A tanulmány második fejezete a vicc technikájáról szól, ez a legérdekesebb számunkra. A vicc komikus hatásának alapja a „meghökkenés és megvilágosodás” (Freud 1982: 33). A hatás nem a gondolatban, hanem a kifejezési módban, a nyelvi formában van (ezt Freud szerint Jean Paul és Fischer is megállapította, de mások, így Campbell is). A vicc lelke a tömörség, amelyet vegyületszavak képzésével (ma ezt mondjuk: kontaminációval), redukciós eljárással, azaz tömörítéssel, ugyanazon

anyag többszöri felhasználásával, valamint kettős értelmezéssel lehet elérni. Freud saját maga is ad egy összefoglalást (1982: 58).

Ez után az összefoglalás után további elemzések következnek. Először a szövicceket csoportosítja, a következőképpen: a szavak felbontása szótagjaira; a szavak sorrendjének felcserélése; két szókapcsolat felcserélése; a szövegkörnyezet megváltoztatása. „Minden vicctechnika lényege a sűrítés, vagyis mondhatni a *takarékosság*. A nyelvi anyag takarékos felhasználása a legfontosabb vonása, mint Hamlet, dán királyfi mondja (*Thrift, thrift, Horatio!*)” (Freud 1982: 59). A vicc lényege a tömörség (Jean Paulra hivatkozik, de a retorikák is erre hivatkoztak a *brevitas* címkével); minden vicctechnika takarékosagra törekszik, de nem minden takarékoság vicc. Egyébként úgy tűnik, hogy Freud a vicc fogalmát tágan értelmezi, mert anekdotákat is elemez.

Sík Sándor *Esztétikájában* különbséget tesz a komikum és a humor között. Világos, jó összefoglalás, újra fel kell fedezni.

A komikus jelenségeket két csoportra osztja. Az egyik a tárgyi, objektív vagy jelenségkomikum. Ennek három főformája van: az értékéknél szereplő *álérték*, amely így lepleződik le (*Tartuffe*); a hiba vagy rútság, amely nem okoz fájdalmat vagy bajt, a *fogyatékos érték*, *ártalmatlan tökéletlenség* (*Képzelt beteg*, Bessenyei *Pontyija*); a *kicsiség* (Vörösmarty *Petikéje*). Mindhárom főforma viszonylagos. A komikus jelenségek másik csoportja a helyzetkomikum, pontosabban a *paradox helyzet komikuma* (a vígjátékok többsége, a *nevetséges baleset*, *verekedés*). A harmadik csoportot az jellemzi, hogy a komikus helyzet nincsen adva, hanem *magunk teremtjük meg a nem-komoly tárgyat vagy helyzetet*. „A tárgyi komikummal ellentétben ezt nevezhetnénk *alanyi komikumnak*, mindkét előbbivel szemben cselekvő komikumnak is [...] Legtalálóbban talán *játékos komikumnak* nevezhetnők ezt a fajt” (Sík 1943 II: 247). Ide tartozik a költői alakítás valamennyi fajtája és az élc. A komikus formák a következők. „A komikum legtökéletesebb esztétikai megjelenési formája mindenestre a *vígjáték* (»felsőbb vígjáték«, bohózat, vígopera, operett), de gyakran előfordulnak komikus alakok (helyzetek már kevésbé) komoly színművekben is. [...] A komikum másik fő irodalmi területe a *regény* és a *novella*”, a líra kevésbé (Sík 1943 II: 252).

A humor sorsézés, összetett érzelem, különbözik a komikumtól.

„A humoros sorsézés az esztétikai formálás szempontjából nem egyenrangú a tragikummal és a komikummal: ez nem teremtett magának sajátos formát, hanem mint világnézeti típusok és életérzések, minden formát alakíthat. Az esztétikai tartalom vizsgálatánál láttuk, hogy a humor három elemet egyesít, a *tragikumot*, *komikumot* és a *bölcs*, ill. a *szent* sorsézését. A humor főbb fajtái a szerint különböznek egymástól, hogy a három összetevő közül melyik bennük az uralkodó. Eszerint beszélhetünk tragikus humorról, komikus humorról és bölcs (vagy jószágos) humorról, – persze sohasem feledve, hogy mindenféle humorban megvan

mind a három elem” (Sík 1943 II: 255–256). Tragikus a *Don Quijote* humora, komikus Shakespeare Poloniusának, Arany *Bajusz*ának humora, böles humorú Tamási *Ábel*je, jóságos humorú Mikes és Gárdonyi humora, Arany *Bolond Istók*ja. A humorral rokon jelenség az irónia és a gúny. Lényeges különbség, hogy a humor rokonszenvből fakad, a gúnyban van bizonyos fokú ellenszenv, továbbá reaktív érzelem, azaz valamire felel, visszaüt, nem spontánul működik. A humor további rokon jelenségei: a szatíra, a karikatúra, a paródia, a travesztia. „A humor olyan magasrendű és bonyolult szellemi magatartás, amely csak az emberinek körében lehetséges” (Sík 1943 II: 259).

Összefoglalás

Remélem, meggyőzően, sok példával bizonyítottam, hogy a retorikák megállapításai kihagyhatatlanok mind a szellemesség (acumen) kutatásában, mind a műfajelmélet hagyományainak feltérképezésében. Az 1860-as évekig mindenki alapos retorikai képzésben részesült, minden író, költő, jogász, államférfi, úgyhogy az irodalomtudomány sem tekinthet el a retorika tanulmányozásától (grammatika, retorika, dialektika képezte az alapstúdiumokat).

Kiderült, hogy a hazai humorkutatás egyáltalán nem jár gyerekcipőben, vannak hagyományai, különben ezt a tényt Hantz Jenő, Szinnyei Ferenc, Szigetvári Iván, Szalay Károly és mások is meggyőzően bizonyították.

Semmiképpen sem tűnik a humor generikus fogalomnak, bár a közvélekedés most is, de régebben is annak tekintette; s ezt már Reviczky Gyula is megállapította: „Olvasóközönségünk en masse a humor jánusfejének csak vigyorgó pofáját látja s a másokra, a zokogóra nem akar nézni, mert ő a *humorisztikus* elnevezés alatt bohóckodásokat vagy Paul de Kock-i trivialitást ért” (idézi Szinnyei 1903: 737). Pedig már George Campbell (1776) is elkülönítette a humort a vicctől és a nevetségéstől, s hangsúlyozta érzelmi jellegét. A 19. századi esztétikai irodalom összetett, „víg-szomorkás” érzelemnek határozta meg (Arany János kifejezése: *Bolond Istók*). A komikum alá tartozónak tekinti Kölcsey (*A komikumról*, Élet és Literatúra, 1827), de elkülöníti; a 19. századi esztéták „a legmagasabb írói világnézet”-nek tartják; sajátos, eltérő kategóriának, sorszésnek tekinti Sík Sándor. Mindenképpen bonyolult szellemi magatartás, ahogyan már Arany János is megfogalmazta. Akár pszichológiai szempontból, akár esztétikai szempontból nézzük, mindenképpen különálló, sajátos kategória. Attardo könyvéből egyértelműen kiderül, hogy nem ismeri a 19. századi esztétika humorfelfogását, s – mint könyvének címe is mutatja – generikus fogalomnak tekinti a humort, a humor címén tárgyalja a viccet (pun), amit már Campbell is elkülönített. Azért a humor Janus-arcát jó volna figyelembe

venni akkor is, ha alávetjük magunkat a közelfogásnak, és a humort generikus fogalomnak tekintjük (elismerem, hogy bajos lenne humorkonferencia helyett vicckonferenciáról vagy komikumkonferenciáról beszélni). Azt azonban mindenképpen tudomásul kell venni, hogy a humor nem ókori fogalom, hanem kései, nem kétezer, hanem csak kétszáz éves, s ez elég nagy különbség.

Mindenesetre, kívánom, hogy Deus Risus, a Nevetés áldott istene sose engedje, hogy tanyát verjen szívünkben a szomorúság, s mindig vidám örömekre derítse fel homlokunkat.

Irodalom

- Abrams, M. H. 1953: *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. New York: Oxford University Press.
- Adamik Tamás 1998: *Antik stíluselemletek Gorgiasztól Augustinusig*. Seneca Kiadó: Budapest.
- Adamik Tamás 2003: Chaim Perelman és a gyakorlati érvelés. In A. Jászó Anna – L. Aczél Petra (szerk.): *A modern retorikai bizonyítás*. Budapest: Trezor Kiadó. 31–41.
- Adamik Tamás 1984: Rhetoric as a Way of Knowing: Chaim Perelman and Practical Reasoning. In Golden, James L. – Berquist, Goodwin F. – Coleman, William E. (szerk.): *The Rhetoric of Western Thought*. Third Edition. Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt Publishing Company. 402–430.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004: *Retorika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Adamik Tamás (főszerk.) 2010: *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram.
- Adamikné Jászó Anna 2013: *Klasszikus magyar retorika*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Adamikné Jászó Anna 2016: *Jókai és a retorika*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Adamikné Jászó Anna 2017a: A humor az érvelésben. Jókai regényei és elbeszélései alapján. *Magyar Művészet* 1: 41–50.
- Adamikné Jászó Anna 2017b: Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr* 141/4: 426–465.
- Albrecht, Michael von 1992: *Geschichte der römischen Literatur, II*. Bern–München: K. G. Saur Verlag.
- Apuleius 1963: Aranyzamár. *Metamorphoses*, 3, 11. Ford. Révay József. Budapest: Magvető.
- Arany János 1962: Széptani jegyzetek. In: *Arany János. Prózai művek I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 532–565.
- Arisztotelész 1971: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Magyar Helikon.
- Arisztotelész 1999: *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.
- Arisztotelész 2004: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Szeged: Lazi Könyvkiadó.
- Attardo, Salvatore 1994: *Linguistic Theories of Humor*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Bergson, Henri 1968: *A nevetés*. Ford. Szávai Nándor. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) 2016: *A humor nagytón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Campbell, George 1963: *The Philosophy of Rhetoric*. Ed. Lloyd Bitzer. Carbondale: Southern Illinois University Press.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

- Bitskey István (szerk.) 2003: *Retorikák a barokk korból*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Cicero, Marcus Tullius 2012: *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerkesztette Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- Corbett, Edward P. J. (szerk.) 1969: *Rhetorical Analyses of Literary Works*. London – Toronto: Oxford University Press.
- Corbett, Edward P. J. 2012: Irodalmi művek retorikai elemzései. Ford. A. Jászó Anna. In Raázt Judit – Tóthfalussy Zsófia Sarolta (szerk.): *A retorikai elemzés*. Budapest: ELTE BTK. 83–98.
- Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) 2008: *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Druzsín Ferenc 2003: *A nevetés költészete. Vázlatok Fáytól Tömörkényig*. Budapest: Pont Kiadó.
- Eco, Umberto 1988: *A rózsza neve*. Ford. Barna Imre. Budapest: Árkádia.
- Freud, Sigmund 1982: A vicc és viszonya a tudattalhoz. Ford. Bart István. *Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó. 23–251.
- Golden, James L. – Berquist, Goodwin F. – Coleman, William E. (szerk.) 1984: *The Rhetoric of Western Thought. Third Edition*. Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt Publishing Company.
- Hantz Jenő 1888: A humor és Arany János humora. *Figyelő* XXIV: 241–263, 351–374; XXV: 12–35.
- Imre Mihály (szerk.) 2003: *Retorikák a reformáció korából*. Harmadik, javított kiadás. Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Ioannes Saresberiensis 2003: *Metalogicon*. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Szent István Társulat.
- Jókai Mór 1995: A magyar néphumorról. *A magyar nép élce*. Budapest: Unikornis Kiadó. 5–20.
- Kaposy Miklós (szerk.) 2001: *Humorlexikon*. Budapest: Tarsoly Kiadó.
- Knappe, Joachim 2000: *Allgemeine Rhetorik*. Stuttgart: Reclam.
- Lausberg, Heinrich 1960: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Hueber.
- Lendvai Endre 1996: *Közelkép a verbális humorról*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nagy Ferenc 1968: A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 10–22.
- Olbrechts-Tyteca, Lucie 1974: *Le comique du discours*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Ong, Walter 1958: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Perelman, Chaïm 1982: *The Realm of Rhetoric*. Notre Dame – London: University of Notre Dame Press.
- Perelman, Chaim 2018: *A retorika birodalma. Retorika és érvéles*. Ford. Major Hajnalka. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pécseli Király Imre 2017: *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa; az 1639-es latin nyelvű harmadik kiadás fordítása. Budapest: Anyanyelvpolók Szövetsége – Trezor Kiadó.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008: *Szónoklattan*. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- Reviczky Gyula: Arany mint humorista. *Reviczky Gyula összegyűjtött művei*. S. a. r. Paku Imre. Budapest: Athenaeum, 1944. (Fővárosi Lapok 1874, 231.)
- Séra László 1983: *A nevetés és a humor pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Séra László 2010: Humor, metafora, politikai karikatúra. In T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidas Judit (szerk.): *A humor dimenziói*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 133–145.
- Sík Sándor 1943: *Esztétika I–III*. Budapest: Szent István Társulat.
- Smith, Adam 1983: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. Ed. J. C. Bryce. Oxford: Clarendon Press.

- Szalay Károly 1970: *A komikum breviáriuma*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Szalay Károly 1983: *Komikum, szatíra, humor*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Szalay Károly 2015: Klasszikusok a humorról. *Magyar Művészet* 2: 4–14.
- Szent Ágoston [é. n.]: *A keresztény tanításról*. Ford. Böröczki Tamás. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Szigetvári Iván 1911: *A komikum elmélete*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Szinnyi Ferenc 1903: A humorról szóló magyar elméleti irodalom. *Egyetemes Philologiai Közlöny*: 653–666, 735–749.
- Szinnyi Ferenc 1905: Arany János humora. *Budapesti Szemle* 338: 229–250; 339: 373–399; 340: 56–90.
- Szörényi László – Szabó Zoltán 1997: *Kis magyar retorika*. Budapest: Helikon Kiadó.
- T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit (szerk.) 2010: *A humor dimenziói*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Toulmin, Stephen 1958: *The Uses of Argument*. Cambridge UP.
- Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.) 2013: *Sokszínű humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Whately, Richard 1872: *Rhetoric*. 10. kiadás. London: Charles Griffin and Company.